

Sven A Nilsson

Politisk mobilisering i den svenska militärstaten

Den politiska mobilisering jag behandlar gäller inte i första hand det man vanligen förbinder med begreppet, alltså rörelser underifrån där deltagarna vill genomdriva förändringar av något i sin omvärld, i revolt eller protest mot statsmakten. Sådana är inte ovanliga i den svenska militärstaten och har i regel sin bakgrund i de hårda bördor som krigspolitikerna lade på folket. Här går jag in den andra vägen och undersöker hur statsmakten försöker förankra sin politik hos ständer och samhällsgrupper och göra dem delaktiga och medansvariga. Det är länge en del av den krigsmobilisering som pågår; det har gällt att övertyga om krigens och krigsbördornas nödvändighet. I detta sammanhang kommer jag också in på motpartens reaktioner, reaktioner som tidvis tar överhand inom de representativa organen.

Motsättningarna skärps efter Gustav Adolfs död, då det växer fram en politisk opposition, som även den driver propåganda, en propåganda som i sin tur får återverkningar på den styrande regimens aktioner. En ytterligare komplikation uppstår, när också denna blir kluven, i det kungamaktt och rådsaristokrati tidvis drar åt olika håll och båda söker politisk förankring. Dessa grupperingar präglar hela perioden fram till enväldet. Det innebär att den politiska mobiliseringen nu har skilda och småningom allt flera huvudmän. Den skiljer sig även på annat sätt från den tidigare epoken; den är som fallet var under ett ännu äldre skede mer inriktad på den politiska maktkampen än på beredskapen inför de fortsatta krigen och de bördor de förde med sig.

Dessa förhållande är inte okända. Men de har vad den politiska mobiliseringen beträffar aldrig tagits upp till samlad behandling. Själv har jag kommit in på dessa frågor i mina arbeten om den svenska militärstaten men inte behandlat den politiska mobiliseringen som sådan.¹ Vilket nu sker så långt utrymme det medger. Jag följer utvecklingen över tid med inriktning på förändringar och bakomliggande drivkrafter.

Bakgrund och mönster

1600-talets politiska mobilisering har alltså länge sitt givna samband med kriget. Men den har också sin bakgrund i mönster, som utformades under den

föregående tiden, i det sätt på vilket statsmaktens företrädare då samverkade med eller vände sig mot olika grupper. Regenternas ställning var långa tider osäker, både Gustav Vasas under hans tidigare regering och hans söners, i deras fall beroende på konflikterna inom kungahuset. Alla valde de vägen att söka stöd hos olika ständergrupper. Både hos rådet i dess dubbla egenskap av företrädare för riket och för aristokratin och hos det allmänna ständermötet, riksdagen, som under denna tid och i just dessa sammanhang får ökad betydelse. Det blir den som vid flera tillfällen får ta ställning till tvister inom riket eller kungahuset. Vi har också att göra med herredagar eller andra möten för de skilda stånden samt landsting och häradsting, ibland i förening med marknader. Även andra lokala organ har anlitats, vanligen för förhandlingar om extraskatter och knektutskrivningar.

Om kungamakten i förhållande till denna tids riksdag har det sagts — av Tor Berg — att riksdagen till en början brukades med en viss svårighet av Gustav Vasa men att den, sedan hans makt befästs, allt mer hölls utanför rikets angelägenheter. Också under Erik XIV skulle dess verkliga inflytande ha varit ringa. I och med Johan III:s trontillträde ”växte den emellertid fram till en maktfaktor som regenten...i betydelsefulla riksfrågor måste räkna med”. Det är underförstått att sak samma gäller övriga möten som tid efter annan inkallades. För deras förhållande till riksdagen och dennas ställning under äldre Vasatid kan allmänt hänvisas till en nyare undersökning av Herman Schück.²

Det sagda gäller kungens möjligheter att driva sin vilja igenom och säger inte mycket om hans sätt att arbeta med de skilda ständerorganen. Det sker här en utveckling, där i varje fall huvuddragen bör markeras som bakgrund till den följande framställningen. Det är riktigt att Gustav Vasa under sin första osäkra regering allt efter läget använde sig av både råd och riksdagar och andra organ för att genomföra sin kyrko- och skattepolitik mot upproriska grupper av kyrkomän, gammaltroende adel och landskapsmenigheter. Deras aktiviteter ger goda exempel på tidens lokalt politiska mobilisering. Men de slogs alla ner med adelns och militärens hjälp. Detta betyder dock inte att kungen sedan lämnade menigheterna därhän. Tvärtom visade han sig angelägen om att hålla kontakten och kontrollen vid liv. Ett av medlen var de många brev, där han med sin vanliga fördomsfrihet inför tingen sökte motivera sina åtgärder och pålagor. Han gjorde så även vid de räfster som hölls i landsorterna.³

Så var fallet också under Eriks tid. Men metoderna var mera sofistikerade. Genomgående i hans många hänvändelser till ständer och menigheter är att ansvaret för de svårigheter som uppstått läggs på andra: på fienden, på hertig Johan som gjort uppror och på adeln och andra vilseledare, däribland fogdarna. Så sker vid de lokala rannsakingarna, och så är hans tal till ständerna upplagt inför domen över Johan 1563, så även hans mandat till meniga ständerna samma år och det tal han höll vid ett möte i Uppsala 1564. Det är motgångarna i danska kriget han vill komma runt och samtidigt försäkra sig om ständernas fortsatta stöd.⁴ Erik lyckades också i det längsta driva sin vilja igenom. Men han har, det är det intressanta, ständigt ansett sig böra argumen-

tera, och han har gjort det retoriskt logiskt på ett sätt som visar att han lagt vikt vid sin framställning.

Eriks avsättning 1568 förde hertig Johan till tronen. Det hade skett med råds-kretsens och hertig Karls stöd och fick betalas med vidgade rättigheter för bådadera. Johan måste också i fortsättningen föra sin politik under hänsyn till dem, länge så att han med rådets stöd sökte begränsa hertigens anspråk. 1589 kom det emellertid till en brytning mellan honom och rådets ledande medlemmar, som anklagades för stämplingar mot arvriket. Han knöt då an till hertig Karl, under vars medverkan en ny, utvidgad arvförening drevs igenom. I samtliga dessa aktioner hade ständerna dragits in och fått ge sitt godkännande.

Alla dessa omkastningar har naturligt nog gett ständerna och närmast riksdagen, ökad betydelse. De lyckas nu mer än förr markera egna ståndpunkter, även så att de sökte hålla igen inför de av de fortsatta krigen betingade kraven på nya skatter. Rådet gick t o m redan före brytningen 1589 till attack mot Johans finansförvaltning i en rad kritiska inlagor från 1570- och 1580-talen. 1584 och 1585 blev meningsutbytena hårda, särskilt sedan Johan hotat dra in förläningar och underhåll och pålägga en adelsskatt. Också adeln reagerade, bland annat vid ett möte 1585, inför vilket samverkan etablerats med rådet.⁵ Prästerna gjorde detsamma, främst i fråga om de ändringar som Johan låtit vidta i kyrkoordning och liturgi, ändringar som gick i katolicerande riktning. Med någon möda fick han dem godtagna av prästerskapet, dock inte av alla. Den lutherska läran var nu den vedertagna och man reagerade även mot de rätt obetydliga eftergifter det här var fråga om.⁶

Även bönder och landskapsmenigheter har under Johans tid mer än tidigare förts in i offentliga ärenden. Bönderna var alltid med vid riksdagarna och vid de landsortsmöten, som fick ta ställning till Eriks avsättning och till frågorna om rådet och arvföreningen. De har dessutom ofta måst samlas för att bevilja krigsgärder och då kunnat framföra egna ärenden. Så var även fallet när rannsaktionskommisionerna drog runt för att bevaka kronans intressen mot adel och fogdar och vid tingen tog direkt kontakt med bönderna. Metoden hade använts förut och har inte kunnat undgå att hos bönderna skapa en föreställning om att de hade överhetens stöd i sina klagomål mot olika makthavare, klagomål som även framfördes i besvären vid riksdagen.⁷

Efter Johans död 1592 kom hans son Sigismund på tronen. Men han var redan konung av Polen och därtill katolik, omständigheter som hans farbror, hertig Karl, inte var sen att utnyttja. Maktkampen dem emellan gick 1598 över i öppet krig och efter några år i det krig mot Polen som varade långt in i 1600-talet. Här intresserar dessa motsättningar främst för sina inrikespolitiska konsekvenser. Kampen mellan Sigismund och Karl kom nämligen att leda till en mycket långtgående politisk mobilisering, som fortgick även efter Sigismunds avsättning 1599. Den är resultatet av en intensiv propaganda, driven främst av Karl men också av Sigismund, som länge fortsatte att bearbeta opinionen i Sverige.

Organen för denna mobilisering var till stor del samma som förut och även

metoderna. Men det fanns nya drag. Ett av dem var den intensitet med vilken agitationen fördes. Ett annat är religionsfrågan. Den var dock inte ensam avgörande. Det fanns i Sverige många av luthersk tro, som i det slutliga valet följde Sigismund. Så gjorde stora delar av rådet, adeln och krigsbefälet och t o m flera kyrkans män, däribland den stridbare ärkebiskopen, Abraham Angermannus. För deras val kan flera faktorer ha spelat in, en och viktig sådan har tydligen varit den trohet de svurit den krönte arvkonungen. I samtiden var sådana ting av betydelse; det framgår bland annat av Karls svårigheter att vinna stöd i det protestantiska Europa, där man i det längsta ville se Sigismund som rättmätig konung av Sverige.⁸

Som en följd av denna Karls i grunden osäkra position har vi att se det sätt på vilket han agerade, våldsamt och med trosfrågan som en av de många anklagelsepunkterna: Sigismund och hans anhängare hade brutit mot ett flertal beslut och försäkringar, däribland Uppsala mötes beslut 1593 om den rätta tron. Den frånvarande Sigismund befann sig länge i agitatoriskt underläge men sökte även han, som arvkonungen, driva de rättsliga argumenten.

Agitationen och den politiska mobiliseringen kommer klart till uttryck i materialet från tidens många riksdagar och möten. Viktigast är nu landsortsmötena, av vilka flera fungerade som förmöten, där någon av parterna mötte upp och avfärdade brev till andra landsändar. Som exempel kan anföras ett möte vid en marknad i Enköping före Arboga riksdag 1597, från vilket finns en skrivelse av ärkebiskopen, två biskopar, borgmästare och råd i Stockholm, Västerås och Enköping samt 15 Upplands ryttare. Den är präglad av ärkebiskopens förmedlande, snarast kungavänliga inställning. Vanligen är det dock hertig Karls syn som dominerar. Så är fallet vid de många möten som hölls efter riksdagarna för att få besluten förankrade i en vidare krets. Karl var då ofta själv närvarande och har inför den tvekan han mötte hos rådet och adeln allt mer inriktat sig på de ofrälse, främst bönderna. Med sin drastiska talekonst hade han lätt för sådana kontakter och har i slutstadiet direkt hetsat allmogen mot adeln och andra sina motståndare. Han lyckades också få allmogen i Finland att 1596 och 1597 resa sig mot Sigismunds ståthållare.

Icke desto mindre vann Sigismund till en början stor anslutning, när han 1598 med en armé landsteg i Sverige. Finland stod fortfarande på hans sida och han hade stöd i Götalandskapen, där många av hans anhängare fanns. I brev och mandat bearbetade nu även han opinionen i landsändarna och vände sig dessutom till adeln och krigsbefälet i Karls läger och erinrade om den ed de svurit honom och den trohet de var förpliktade till. Han vann också gehör, bland annat hos det adliga krigsbefälet med vilket följde flera ryttarfanor. Desto märkligare är det att Karl ändå fick övertaget. Det har skett efter en intensiv propaganda, där han systematiskt bearbetade krigsbefälet och de lokala menigheterna och på så sätt vann insteg även i Götalandskapen, där man eljest var van att följa sin egen adel.⁹

Karl vann snart också den militära segern och tog de följande åren makten även över Finland och Estland. På det följde alla räfsterna med hans motstån-

dare. Också i dessa fall sökte han göra ständerna medansvariga, bland annat genom att överlåta domarna till domstolar sammansatta av representanter för de fyra stånden och krigsbefälet. Även i övrigt följde han sin tidigare taktik att skriftligen binda korporationer och enskilda, så när han tog den finska adeln och krigsbefälet i sin nåd och tjänst mot förpliktelser om trohet i framtiden.

Dessa Karls ständiga försök att göra ständer och enskilda delaktiga och medansvariga i hans politik är i sig ett uttryck för hans behov att säkerställa sin revolutionära regim. Helt lyckades han inte: det framgår bland annat när han under sin senare regering förgäves sökte förmå ständerna att godta den nya kungabalk och de nya privilegier han ville utfärda. Motståndet kom från både rådet och adeln men också från prästerna, som värjde sig mot hans krav på full kontroll över kyrkan och aldrig helt ville sluta upp på hans sida, så mycket mindre som han misstänktes för kalvinska sympatier.

För böndernas del var läget ett annat. Karls seger blev visserligen inte något fritt fram för dem; de finska bönder som nu trodde sig kunna plundra herrarnas gårdar blev snart stoppade. Men Karls politik var formellt bondevänlig: han affischerade gärna en önskan att hindra övergrepp, främst de fogdarnas utpressningar som han ofta ordade om i sina mandat. De var också på tal vid de många rannsakingar som ägde rum, då man vid tingen prövade övergrepp som egentligen gällde kronans räntor men i den form de togs upp med bönderna kunde fattas som ett försök att till deras förmån återställa lag och rätt.¹⁰

Krigsmobiliseringens tid 1611–1632

Karl IX:s oroligt aggressiva politik hade fört honom i krig med Polen och snart även med Ryssland och Danmark. Kriget gick i arv till sonen Gustav Adolf, som trädde till 1611, och fyllde större delen av hans regeringstid med stora erövringar i öster som resultat. Freden med Ryssland 1617 och ett stillestånd med Polen 1629 gav Sverige kontroll över hela den baltiska kusten ner mot Tyska rikets gräns. 1630 grep Gustav Adolf in i det tyska kriget, ett krig som för Sveriges del kom att vara fram till 1648.

De många kriget har ställt hårda krav på landets resurser i form av nya skatter och ett allt mer tyngande manskapsuttag. De gamla extraskatterna blev nu stående som sk ovissa räntor. Till dem fogades dryga extraordinarie pålagor, Älvsborgs lösen under 1610-talet och boskapspengar, mantals- och kvarntullspengar samt 1628 års tremarkshjälp under 1620-talet. De var alla penningsskatter, som lades på personer eller förmögenhet, och kom därigenom att drabba hårdare än hemmansskatter skulle ha gjort. Än hårdare var manskapsuttaget, beroende på att kriget av ekonomiska skäl länge fördes med inhemska trupper, som i förfärande grad dukade under för farsoter i främmande land. Förlusterna måste ersättas med ständigt nya utskrivningar, som allt mer skärptes, bland annat genom att man 1620 gick över till att rotera efter antalet män och inte som förut oftast gårdar. Samtidigt slopades den övre roteringsgränsen, så att i

fortsättningen en rote bildades av 10 män över 15 år, av vilka en togs ut till knekt.¹¹

Även adeln drabbades genom att den efterhand måste ge avkall på några av sina viktigaste privilegier: att frälsebönderna endast skulle prestera hälften mot skatte- och kronobönder och inom en mil från sätesgården vara fria från extraskatter och utskrivningar samt inom rå och rör, d v s inom samma by som sätesgården, fria från alla statliga pålagor. De nya skatterna uttogs nämligen lika av alla bönder, och till sist även inom rå och rör. Så blev också fallet med utskrivningarna, som efter 1627 skulle fullgöras lika av alla bönder.

Det är inte minst dessa frälsets starkt försämrade villkor som visar hur hårt krigen kommit att drabba hemlandet och dess redan krigströtta befolkning. Att den icke desto mindre kunnat dras in i krigspolitiken tyder på en aktiv politisk mobilisering. En sådan har också ägt rum.

En viktig förutsättning var det samarbete som alltifrån Gustav Adolfs tron-tillträde etablerats mellan honom och rikets ledande kretsar. Det hade formaliserats i den kungaförsäkran han fick avge, som i alla viktiga ärenden band honom till samverkan med arvfurstarna, rådet och ständerna. Han gav dessutom i den och i de nya privilegierna adeln garantier för sin rättssäkerhet och sin ensamrätt till högre ämbeten samt ökade ekonomiska rättigheter. Till detta kom att den som drivit fram 1611 års systemskifte, rådsaristokratiens ledare Axel Oxenstierna, vid tronskiftet blev rikskansler och inom kort kungens främste rådgivare och medhjälpare. Alla ursprungliga motsättningar till trots förenades de i en strävan att bygga upp en stat stark nog att föra den expansionspolitik som för dem båda var given. Axel Oxenstierna har här på intet sätt verkat återhållande.¹²

Avtalen från 1611 sattes också i verket. Under hela sin regering tog Gustav Adolf upp alla viktiga ärenden i rådet och ofta även vid riksdagar och andra ständermöten. Så var alltid fallet när det gällde nya krigsföretag, där han brukade få ständernas bifall. I andra frågor kunde svårigheter uppstå om arvfurstarnas eller ständens särintressen var hotade. Men i regel fick kungen sin vilja igenom, stödd på Axel Oxenstierna och rådet, med vilka saken nästan alltid var avtalad i förväg. Av betydelse blir här den nya praxis som Gustav Adolf introducerar vid 1617 års riksdagar, då han börjar personligen överlägga med råd och ständer, med vilka förhandlingarna tidigare varit skriftliga. Förändringen lät honom fullt utnyttja sin personliga överlägsenhet och försvårade opposition. Också på så sätt att det i fortsättningen knappast blev möjligt att som förut skapa en enig rådsfront mot kungen.¹³

Med rådet följde som regel även adeln, och båda drogs alltså in i krigspolitiken. Detta till skillnad från Danmark, där Kristian IV aldrig på samma sätt lyckades förankra sin politik hos de ledande kretsarna. Rådet hade i Danmark en starkare ställning än i Sverige och kunde länge lägga hinder i vägen för kungens krigsplaner, som inte heller adeln visade någon önskan att bli indragen i. Leo Tandrup har i enskildheter utfört denna jämförelse också mellan aktörerna på ömse håll. Hans försök att spåra grupperingar och ledare inom

den svenska råds-kretsen är inte alldeles övertygande, men skillnaden mellan länderna är uppenbar. Det finns här också strukturella olikheter. Tidens danska adel var ingen tjänstadel så som den svenska och hade inte heller något större antal befattningar att välja på, så länge den inhemska armén ännu ej byggts ut.¹⁴

Detta senare för över till en annan fråga, den om intressena bakom krigspolitiken. Inom den svenska adeln fanns alltsedan 1500-talet ett behov av inkomster utöver dem som godsens kunde ge och därmed också ett behov av för adeln lämpade befattningar. Under Gustav Adolfs tid ökar antalet sådana, främst de militära. Med tjänsterna följde löner, som visserligen inte alltid fullt betalades. Men också något annat som blev allt viktigare, nämligen den recompens i form av gods som tjänsteinnehavarna kunde räkna med, i synnerhet de i krigstjänst. Framgångarna i kriget öppnade nya områden för exploatering, särskilt i Livland där stora donationer delades ut under 1620-talet. Det fanns alltså skäl att sluta upp kring krigspolitiken. Det är också dessa krigens belöningar som Gustav Adolf håller fram, när han i sitt berömda tal till ständerna 1630 inför tyska kriget vänder sig till adeln. Han manar dem att fortsätta i de gamla göters spår och förhålla sig manligen så som de förut gjort, att de "ännu ytterligare för fäderneslandet uti krig velen bruka låta, därmed förvärvades ett odödligt namn, av konungar och regenter respekteras, ja ock med gods och gårdar beneficerats".¹⁵

Även tidigare har kungen i sina tal dröjt vid de vinster som kriget och krigstjänsten kunde föra med sig. I ett fall vidgar han perspektivet, i det glansfulla tal han höll till ständerna efter den nyss slutna freden med Ryssland. Han talar om allt det man vunnit, fästningar, säkrade gränser och länder av "stor frukt-samhet", länder genom vilka handeln från "allt Ryssland" måste gå fram. Han lyfter alltså fram den ryska handeln och dess vinster och lägger sedan till några ord om de möjligheter som nu fanns för adeln och andra att slå sig ner i de erövrade länderna och lovar dem som så gör privilegier och rättigheter.¹⁶

Det var ändå inte främst med argument av detta slag som kungen sökte övertyga ständerna om krigens nödvändighet. Huvudtemat i hans tal och propositioner är ett annat, nämligen det propagandistiskt mera verkningsfulla hotet från Sigismund och kejsaren och deras katolska anhang. I Sigismunds fall gällde det hans vägran att erkänna Gustav Adolfs kungadöme och hans fortsatta stämplingar i Sverige, i kejsarens de fientligheter han redan inlett genom hjälptrupper till Sigismund och Wallensteins framträngande till Östersjön. Den fråga som nu, i slutstadiet, ställdes gällde inte krig eller fred utan var hotet skulle mötas. Alternativen har funnits med redan i kungens tidigare överväganden.¹⁷

Inmängt i detta finns alltifrån början det religiösa temat, synen på striden som en kamp mot det onda. Den möter skarpt uttryckt redan i Gustav Adolfs tal till ständerna i Örebro 1617. Det är när han skall motivera den stadga, som då lades fram med hårda förbud och straff för allt samröre med katoliker. Om Sigismund säges här att han "icke allenast själv är ond, utan låter sig regera

av det djävulspartiet, de jesuiter, vilka hava varit upphov till det gruvliga tyranni som äro skedde i Hispanien, Frankrike och annorstädes". Det talas om kättarbålen och om Bartolomeinattens fador och om allt annat ont, som begåtts mot dem "av vår tro". Det är vad som nu väntar Sverige, en varning som med liknande beskyllningar återkommer i många senare tal och propositioner.¹⁸

Detta är inte, som man skulle kunna tro, den för protestantiska furstar normala vokabulären. De två protestantiska huvudmakterna England och Holland ville helst ha goda förbindelser med Polen, och England och Danmark stod tidvis i nära kontakt med Spanien. Men den svenska monarkin hade alltsedan Karl IX:s trontillträde skjutit religionen i förgrunden; det var så man sökte skyla över sin bristande legitimitet. Man har gjort så även för att övertyga ständerna om krigens rättmätighet och bördornas nödvändighet. Även folket i bygderna har dragits in. Här kom prästerna att spela en viktig roll.

Det prästerskap som framträdde vid 1600-talets början var ett stånd med en klart markerad åskådning och en politisk profil som formats under 1590-talets strider. Under Karl IX hade det kommit i allt skarpare motsättning till kungen. Oenigheten sträckte sig över hela fältet av de frågor som kunde aktualiseras: bekännelseskriterier, prästtillsättningar, biskopsval, konsistoriernas uppgifter och nya kyrkoförfattningar. De förblev olösta under hela Karls regering och samarbetet mellan kung och kyrka som följd därav bristfälligt.¹⁹

Frågorna togs upp vid 1611 års uppgörelser och blev i allt väsentligt tillgodosedda så att prästerna kunde tro sig säkrade i sitt självstyre och sin kyrkliga ämbetsutövning. Under ledning av ett antal självmedvetna biskopar slöt de upp på kungens och statsledningens sida och medverkade till den politik som fördes. Både vid riksdagarna, där biskoparna spelade en viktig roll, och vid utskottsmötena, där de och andra högre präster företrädde ståndet. Även övriga ofrälse stånd brukade ta hänsyn till prästernas mening.

Längst nådde dock prästerna i sina församlingar. De var här liksom fogdarna representanter för överheten men ofta valda av sina församlingsbor och mera välsedda även genom sitt prästerliga kall. Under Gustav Adolfs tid togs de i allt högre grad i anspråk för uppgifter i samband med krigspolitiken. Man utnyttjade då också de möjligheter de hade att påverka sina församlingsbor. Av särskild vikt blev de årliga böne- och fastedagarna, för vilka kungen alltifrån 1612 utfärdade plakat, där det bestämdes vilka dagar man skulle samlas för att anropa Herren om syndernas förlåtelse och frälsning från tidens ondska. Bönedagsplakaten och deras budskap har analyserats av Nils Ahnlund och Sverker Arnoldsson. Plakaten tecknar tidens faror i nära anslutning till kungens tal och propositioner och varnar i fräna ord för papisternas onda planer, planer som 1615 säges gå ut på att utrota den sanna gudstjänsten och släcka evangeliets ljus. Under 1620-talet knyter man år för år an till vad som sker i Tyskland till följd av den katolska sidans framgångar. 1625 inför man dessutom förböner att hållas alla söndagar och helgdagar för dem som fått lida för den rätta tron.²⁰

En förkunnelse av detta slag, åter och åter upprepad från predikstolarna och i prästernas enskilda samtal, har inte kunnat undgå att prägla deras åhörare.

Till karaktären av effektiv propaganda hör den stegring som uppstår genom att de katolska arméernas framstötter mot Östersjön kunde utmålas som ett hot som allt mer närmade sig Sverige. Samma förkunnelse har riksdagsmännen mött och säkerligen fört vidare till sina kommittenter. Det beslut om inträde i tyska kriget, som fattades av råd och ständer 1629, var således osedvanligt väl förberett, både opinionsmässigt genom all denna propaganda och politiskt genom kungens många överläggningar med råd och ständer.

Det nya kriget har liksom alla de föregående ställt stora krav på landets resurser och det sätt på vilket de skulle tillgodogöras. Hur Gustav Adolf själv såg på dessa ting och på den stat han var i färd med att bygga upp, framgår av den s k krigsfolksordning han satte upp omkring 1620 men aldrig kom att fullborda. I dess inledning ger han sin syn på den ideala staten, den som håller sina krigsförfattningar vid makt. Han visar det genom en rad exempel som gäller kung Davids rike och assyriers, persers, grekers och romares välden. Så länge de kunnat hålla sina krigsförfattningar uppe, ”då hava de haft mesta delen av världens regemente uti sitt skön och andra nationer hava måst under deras spira buga”. Så var även fallet med Sverige i forna tider, då ”Göta namn (som utan tvivel utav Sverige sin begynnelse haver) är vordet mest hela världen förskräckeligt”. Senare hade främmande herrskap omkastat de gamla krigsförfattningarna. De skulle nu återupprättas, men på ett nytt sätt.²¹

Här — och det är Gustav Adolf själv som talar — är det inte fråga om ett försvar mot papisternas allt mer hotande anlopp. Utan om ett annat budskap, det nationella erövringskrigets, det för vilket förutsättningar skulle skapas genom nya krigsförfattningar. Krigsfolksordningen kom dock aldrig att utfärdas, och det dubbla budskapet därför inte heller att direkt framträda. Men komplikationen fanns, så snart man i samtiden höll fram de gamla götarnas hjälte-dater för att sporra till nya krigsansträngningar.²² Och i det tyska kriget gjorde även Gustav Adolf det svenska namnet ”förskräckeligt”, nu i hela det tyska rike, där han allt mer fördjupade sig. Det var inte längre fråga om att enbart säkra de svenska positionerna vid Östersjön utan om en svensk överhöghet över hela det evangeliska Tyskland och till sist — möjligen — kejsarkronan.

Dessutom, krigsförfattningarna kom till stånd, fast i annan form. Som sådana har vi att se det militärstatens system som byggs upp under Gustav Adolfs tid med allt effektivare regler för uttaget av krigsfolk och skatter. Krigsfolksordningen ger bestämmelser som upprepas i de följande årens utskrivningsförfattningar. En rad ämbetsmän, däribland prästerna, skall delta i förrättningen för att man skall få bäst möjliga underlag och kunna förhindra att någon drogs undan. Om prästerna säger kungen att de väl känner sina församlingsbor och redan för olika ändamål för register över dem. De skall nu för roteringen göra upp ytterligare längder: över dem som flyttar, över dödsfall och ”över deras ålder som tillväxa, på det att när de till sina femton år komma, att man dem då kan i längden införa och rotarna förstärka”.

Även för de nya skatterna kräver man kontrollängder av prästerna och gör

det med samma motivering. Kraven blir ett starkt incitament till den kyrkliga folkbokföring som vid denna tid kommer igång i Sverige och där utvecklas längre än i något annat land. Kungen är tydligen medveten om att han lägger nya bördor på prästerna. Han argumenterar på ett för honom ovanligt sätt och gör så även när han i detta sammanhang säger att prästerna är "skyldiga att lyda sin överhet efter Guds och världsliga lag", men medger att "utskrivningen icke är eller angår deras ämbete enskilt". I båda fallen nyanseringar som visar att gränsen fortfarande var oklar, när det gällde statsmaktens rätt att förfoga över kyrkans män. Men också vikten av deras medverkan till den militärstatens uppbyggnad som pågår under denna tid.²³

Det är nämligen detta saken gäller. Vad man då också bygger upp är den kontrollapparat, som skulle göra det möjligt att fullt tillgodogöra landets resurser och fånga in hela dess befolkning. I systemet ingår de längder Gustav Adolf kräver, även födelselängder så att man skall kunna upprätta fullständiga rote-ringslängder "och rotarna förstärka". Ur dessa rotar skulle var tionde man tas ut till knekt. Vilket vid denna tid innebar att de som fördes över till främmande land nästan alla omkom — de flesta i farsoterna utomlands.

Prästerna fick snart själva möta reaktionerna i sina församlingar och började redan under 1620-talet söka befrielse från dessa "världsliga" uppdrag. Men kungen höll dem kvar, och när han 1630 skildes från ständerna gav han dem en ytterligare maning: de skulle beflita sig om enighet, "såsom ock förmana och tillhålla edra åhörare, vilkas hjärta I have i edert våld, till att vrida och vränga det, vart eder lyster, att de äro deras överhet trogna och rättrådiga och utgöra deras plikt med hörsamhet och godo, styrkandes dem till enighet och samdräkthet, och att de icke låta sig förföra av en hop onda människor".

Prästernas betydelse som opinionsbildare kan knappast uttryckas starkare — eller mera demagogiskt — än i dessa kungens ord. Han behöver dem fortfarande; de skall även under det nya kriget stilla den oro han tydligen befarar. Men det gäller också något annat som han återkommer till i slutet av sitt anförande. Prästerna skall så förestå "edra åhörare, vilkas hjärta I have i edert våld och dem kunna regera, både till ont och gott, att de sig välvilligen och roligen förhålla, och utgiva till kronan och deras husbönder vad helst de pliktiga äro".²⁴

Prästerna skall alltså till allt annat också förmå sina åhörare att rätt utgöra pålagorna till kronan och adeln. Vilket onekligen var att kröna verket; det gällde mestadels pålagor till vilkas skärpning de själva medverkat.

När Gustav Adolf 1630 förde sina trupper över till Tyskland, gav han rådet en instruktion som hemmaregering. Det framgår att han inte alldeles vågade lita på sina undersåtars trohet. Han hade, säger han, lämnat kvar en god del av sitt krigsfolk för den händelse "någon oenighet inrikes, det dock icke förmodades, uppstode och en revolt förorsakades" eller någon fara tillstötte från grannar eller fiender. Även i sina tidigare instruktioner hade han dröjt vid samma risker och likaledes hänvisat till de trupper han lämnat kvar.²⁵ Som en ytterligare säkring har vi att se den nyss citerade maning han gav prästerskapet 1630.

Trots sina försök att förankra sin politik hos ständer och folk har han också vid flera tillfällen ställts inför oroligheter och motstånd hos allmogen. Dessa skall mera ingående behandlas av annan forskare, varför jag här inskränker mig till att återge vad jag i andra sammanhang kunnat konstatera om dem och om det sätt på vilket de möttes.²⁶

Oroligheterna kan grovt indelas i två grupper. De under Gustav Adolfs tidigare regering riktar sig främst mot kronans uppbördsmän, som hölls ansvariga för pålagornas tyngd. Senare, under 1620-talet, var det nästan alltid fråga om revolter, försakade av utskrivningar eller av andra, såsom nya, upplevda pålagor. Motåtgärderna har blivit ganska olika, sett över tid.

Till en början gjorde Gustav Adolf och rådet åtskilliga försök att komma till tals med allmogen och stilla det missnöje som framträtt lite varstans. Ett exempel är när riksrådet Nils Bielke 1612 får i uppdrag att i Uppland inhämta allmogens klagomål och förklara varför nya skatter måst tas ut men också undersöka vilka missbruk som ägt rum. Ofta har kungen själv tagit uppgiften på sig. Under sina många resor i landet under danska och ryska krigets tid har han tagit emot och ibland direkt inspirerat allmogens klagomål. Resorna har flera gånger gått runt Bottniska viken till Finland och tillbaka igen och följts av brev, där han beordrar undersökningar och rättelse av de missbruk man klagat över. Ett par gånger sätter han till kommissioner som skall rannsaka vid tingen. En av dem, och den som har materialet bäst bevarat, är 1616 års kommission som rannsakar i stora delar av Finland och enligt sin instruktion bland annat skulle undersöka, om adel och fogdar slagit under sig skattejord och om fogdar, skrivare, lärosmän och fogdekarlar burit upp mer än de skulle, ”på det vi måge en gång komma under deras tjuveri och skinnande”. Frågepunkterna — och beskyllningarna — hade förekommit även i Karl IX:s motsvarande instruktioner och har rimligen bidragit till att rikta allmogens missnöje mot de på detta sätt utpekade. I sak redovisar dock inte rannsaktionsakterna särskilt mycket av övergrepp från just dessa kategorier; det man främst klagat över är krigsfolket och förläningstagnarna. Vad akterna också visar är allmogens fasta tilltro till kungen och hans vilja och förmåga att skaffa de klagande rätt mot deras vederparter. Det är föreställningar av detta slag som Gustav Adolf fångar upp under sina resor och genom sina kommissioner. Samtidigt som, bör det tilläggas, han i likhet med sina företrädare söker inrikta sina rannsakingar så att skulden för de svårigheter som uppstått i görligaste mån skulle falla på adel och fogdar.

Men Gustav Adolf har också ingripit mot övervåld och obstruktion. Oroshärdarna i Sverige låg främst i Dalarna och Småland, där han flera gånger själv höll räfst. I Dalarna gällde det bland annat dalkarlarnas stöd till de nyutskrivna knektar, som 1613 förts till Finland men där gjort myteri. De hade fått veta att de skulle över till belägringen av Pskov men ville inte låta bruka sig i ”främmande land” och gav sig hem igen. De har tydligen levt kvar i landslagens föreställningsvärld om skyldighet för uppbådet till tjänst endast under begränsad tid och till gränsens försvar.

För Gustav Adolf var detta ett hot mot den nya krigsorganisationen. Han

hade fortsatt arbetet med att omdana bondeuppbådet till en stående armé men liksom sina företrädare underlätit att klargöra skillnaden mellan en sådan tjänst och den mera begränsade som åvilade bondeuppbådet. Hans reaktion blev också våldsam, när han under en resa i Dalarna fick vetskap om myteriet och om dalkarlarnas medverkan. I första upphetsningen talade han om att hänga alla inblandade men lät sedan förmå sig till en uppgörelse under medverkan av prosten Elaus Terserus i Leksand, som fick dalkarlarna att anhålla om tillgift. Saken var uppe vid ett rådsmöte i Västerås 1614 och den följande riksdagen i Örebro, där allmogen lovade att i fortsättningen hålla sig stilla och inte sätta tro till falska rykten.

Några år senare fann kungen tiden inne att hålla räfst även i Götalandskapen. Den direkta anledningen var ett dråp i Västbo härad, där bönderna vid tinget slagit ihjäl häradsskrivaren. Rådet uppmanade honom att själv ta saken om hand men manade till försiktighet. Man var fortfarande oroad av Sigismunds propaganda och hans försök att ta kontakt med brodern, hertig Johan av Östergötland. Kungen lät uppgörelsen ta formen av en styrkedemonstration och drog med sitt följe Vättern runt under vintern 1616—17. Allmogen i Småland var kallad till Jönköping, där dråparna rannsakades och avrättades. Men även fogden ställdes inför rätta för sina övergrepp och avrättades likaledes. Ej nog härmed fick Nils Bielke nu i uppdrag att rannsaka även i Småland efter övergrepp av fogdar och skrivare.

Uppgörelsen var alltså salomonisk och måste ha befäst tilltron till den rättsvårdande kungen. Själv gav han sig efter resan till riksdagen i Örebro 1617, som senare under året följdes av kröningsriksdagen i Stockholm och Uppsala. De uppgörelser som här träffades stärkte kungens auktoritet gentemot både arvfurstar och ständer. Efter några år försvann sedan arvfurstarna från den politiska arenan; båda avled utan legitima arvingar.

Hertigdömenas försvinnande underlättade det enhets- och reformarbete, som inleddes efter ryska krigets slut 1617, då det dessutom mestadels rädde stillestånd med Polen. Reformerna innebar en genomgripande omorganisation av förvaltning och krigsmakt och en i samband därmed stående omläggning av statshushållningen. I detta skeende ingår 1620-talets penningskatter och allt hårdare utskrivningar och de ytterligare skärpningar som ägde rum sedan det polska kriget återupptagits 1625 och snart följdes av det tyska.

Det finns många tecken på att hemmafronten nu börjar svikta inför trycket av de tunga bördorna. Hit hör 1620-talets nya upplopp, flera av dem forfarande i Småland och Dalarna. Några var väpnade resningar, i Möre härad 1624 och i Orsa socken i Dalarna 1627, som dock båda förblev lokalt begränsade. Till dem kom åtskilliga smärre upplopp och det man kallade motvillighet i flera landsändar, vanligen i samband med påbjudna utskrivningar. Under senare 1620-talet sker det dessutom omfattande rymningar bland det utskrivna manskapet, som nu väl visste vad som väntade dem i kvarteren utomlands och därför, när de så kunde, stack sig undan. Vid en mönstring i Kalmar 1629 med Patrick Ruthwens regemente redovisas sålunda 1 260 man närvarande och 906

”förrymde, sjuke och tredske uti förskrevne härader”. Liknande uppgifter möter litet varstans under de följande åren med en särskilt hög rymningsprocent i Finland, Småland och Östergötland.

Det är dock inte reaktionerna i sig som här är av intresse, utan statsmaktens sätt att hantera dem. I Dalarna har kungen fortfarande själv inskridit, väl mest därför att han ofta ändå hade ärenden upp till Kopparberget. Det var där han höll räfst över 1627 års upplopp i Orsa. Men det var nu enbart en fråga om att statuera exempel, inte om något tillrättaläggande av missförhållanden. På samma sätt blev det med övriga upplopp, som hänsköts till den civila och militära maktapparaten. Likaså rymningarna, mot vilka man organiserade militärförband, som hade till uppgift att återföra de rymda knektarna. För allmogen blev dessa förband en ny belastning; redan 1620 klagar man i Tavastland över deras vilda framfart.²⁷

Även rannsaktionskommissionerna får vid denna tid en annan karaktär. De hade tidigare fungerat som ett av instrumenten för dialogen mellan centralmakt och lokalsamhälle och hade, även när de skulle tillgodose kronans intressen, bemödat sig om att inhämta allmogens klagomål. De blir nu rent fiskala med uppgift att utreda undersleven vid skatteuppbörden. Så var bland annat fallet med den stora räfst över uppbörden av Älvsborgs lösen, som arbetade åren 1619–22 för att utreda hur denna skatt burits upp och vilka som undandragit sig att betala. Den hade lagts på hushåll och individer, varför prästerna fått medverka vid upprättandet av de ursprungliga längderna. De fick nu också närvara vid rannsakingarna, där en del av dem anklagades för att ha upprättat felaktiga längder. Men framför allt drogs bönderna in, de som tidigare hållit sig undan. Detta blev också resultatet av 1620-talets fiskala rannsakingar, som med sin nya inriktning måste drabba huvuddelen av de skattskyldiga, d v s bönderna.²⁸

Förändringarna av kungens och hans kommissioners kontakter med menigheterna innebär att denna för den politiska mobiliseringen viktiga dialog antingen upphör eller ersätts av rent fiskala räfster eller — när det gällde upplopp eller rymningar — av militära straffexpeditioner. Kvar stod dock ständermötena och den påverkan prästerna kunde utöva i sina församlingar. Men även på dessa plan sker förändringar under Gustav Adolfs senare regeringsår.

Riksdagarna var såtillvida lättare att hantera, som arvfurstarna numera var borta ur bilden och därmed också de svårigheter de tidigare hade kunnat bereda. Ständerna i övrigt slöt i regel upp kring den förda politiken, som vältalet motiverades av kungen i hans tal och propositioner. Även bönderna gjorde så och lät t o m förmå sig till ett uttalande om att det var bättre att möta fienden i hans eget land än att hemma avvakta hans anfall. Men de liksom ständerna i övrigt tvekade inför konsekvensen, de bevilningar i pengar och manskap som åter och åter krävdes. Mest motspänstiga var bönderna som ständigt klagade över sin oförmågenhet och endast efter hård press kunde förmås ta på sig de pålagor det gällde.²⁹

Hårdast drabbad var dock adeln, som vid denna tid måst göra vittgående privilegieeftergifter. De gick ut över dess möjlighet att själv ta ut prestationer av sina bönder, framför allt av de tidigare gynnade bönderna närmast sätesgårdarna. Reaktionerna häröver kommer på många sätt till synes, bäst och åskådligast i Gabriel Oxenstiernas brev till brodern Axel, som sedan 1626 var svensk generalguvernör i Preussen. Han berättar gång efter annan om oron bland bönderna och deras utarmning till följd av hårda skatter och utskrivningar som gjort adelns gårdar tomma på folk. 1629 talar han om "många hemmans ödegörande och i synnerhet våra sätegårdsbönder, efter nu inga drängar hos dem bliva ville". 1630 summerar han med orden, att landet var blottat på folk efter fyra skarpa utskrivningar, "och var det ännu ett år eller tu skall continuera, så må vi väl säga att vi hava vunnit land av androm och därutöver ruinerat vårt eget".³⁰

Det är här inte fråga om några klagomål i besvärens form utan om brev växlade inom den med kungen samarbetande oxenstiernska kretsen. Det var med dess stöd han brukade driva sin vilja igenom hos råd och ständer. Det var också så han fick till stånd de medgivanden som gjordes vid 1627 års riksdag. Nere i Preussen kämpade då Axel Oxenstierna med krigsfinansieringens vedermödor och manade sin broder och rådet till eftergifter i landets nödläge. Om utgången berättar herr Gabriel i ett brev efter riksdagen. Kungen hade pressat först rådet och sedan adeln att gå med på att frälsebönderna i både boskapspengar och utskrivningar skulle göra lika med skatte- och kronobönder. När sedan adeln ville ha en försäkran om att det som skett inte skulle prejudicera för framtiden, vägrade han. I deras förslag stod "att vi av affection och benägenhet emot H K M:t och fäderneslandet det gjort haver. Sade H K M:t nu vara andra tider och sig ingen affection eller benägenhet behöva, utan vad som sker, det är skyldig plikt och trohet". Över detta blev adeln "något perplex och förreste så sin kos och ingen assecuration begärde vidare".³²

Adeln har alltså haft starka betänkligheter mot de eftergifter som nu krävdes. Men den hade inte mycket att sätta emot, sedan väl beslutet fattats inom den inre kretsen. Sätillvida har den politiska mobiliseringen varit framgångsrik. Påfallande nog har man dock börjat tveka även inom denna krets och reagerat också mot den maktfullkomlighet med vilken kungen framträdde och det sätt på vilket han nu vände sig även mot adeln, det stånd som mer än andra bar upp den dåtida staten. De ord som herr Gabriel återger säger här åtskilligt.

Också prästernas ställning börjar vid denna tid ifrågasättas, av både kungen och dem själva. Inom prästeståndet hade biskoparna länge arbetat med en revision av 1571 föråldrade kyrkoordning. 1619 lade man fram sitt förslag inför kungen och har tydligen räknat med att den nya förordningen skulle utfärdas. Den blev dock liggande och samma öde fick en senare version 1626. I bakgrunden fanns motsättningarna kring den fortfarande olösta frågan om kyrkostyrelsen och därmed också om förhållandet stat och kyrka. Sverige skilde sig här från den lutherska furstekyrkan; biskoparna fanns kvar och hade efter Uppsala möte 1593 fått en allt starkare ställning. Även de hade den lutherska synen på

stat och kyrka som ett och samma men ville starkare markera gränsen mellan vad som tillkom överhet och lekmän och vad som hörde prästerskapet till. De satte sig också skarpt till motvärn, när Gustav Adolf och Axel Oxenstierna ville införa ett Consistorium generale, en kyrklig överstyrelse med vidsträckta befogenheter, sammansatt av både lekmän och präster. Saken behandlades vid ett förberedande biskopsmöte och vid riksdagarna 1624 och 1625, där motsättningarna trädde i öppen dag. Det gick t o m så långt att kungen själv tog till orda på rikssalen 1624 för att bemöta en prästerskapets där upplästa inlägga. När även nästa försök misslyckats, lät han dock saken bero. Han har av allt att döma inte varit lika engagerad som sin kansler och kunde inte gärna låta det gå till konflikt med biskoparna under en tid, när det polska kriget blossat upp på nytt.³²

Det finns även andra tecken på att prästerna inte längre självklart ställde sig på statsmaktens sida. Vid den nyssnämnda 1624 års riksdag sökte Axel Oxenstierna på rikssalen pressa bönderna till högre bevillningar men avbröts av två biskopar, som ostentativt tog honom avsidet för att tala allmogens sak. 1629 anförde prästerna starka betänkligheter innan de godtog beslutet om inträde i tyska kriget. De började nu också klaga över de många statliga uppdrag som lagts på dem; de borde inte som biskopen Johannes Rudbeckius uttryckte det "betungas med världsliga sakers beställande". Vad lantprästerna tyckte kommer fram i ett manuskript från 1621, som härrör från en kyrkoherde i Linköpings stift, Ericus Othonius, med titeln "En liten undervisning om lärarnas ämbete, att de icke skole inmänge sig uti annor kall, på det Guds ord därigenom icke måtte vanvyrdat och predikoämbetet föraktat varda". Ericus räknar upp alla de längder prästerna måst upprätta och säger att de inte har med dessa ting att göra. Han frågar "med vad glatt hjärta kan åhöraren höra sin lärares predikan, som han vet vara med dem och driva på hans utlagor och skatter, ja utskriva dem med". Han slutar med orden: "Låt fogdar och skrivare skriva och hålla längder på folk och fä och knektaregister och dem besegla och deras tjänare hava att beställa med undersåtarnas skatter och utlagor, men gack du att förkunna Guds rike, akta din bok och ditt altare".³³

Skriften är nära samtida med Gustav Adolfs krigsfolkordning men går rakt emot den i fråga om prästernas medverkan till statliga pålagor. Den var ställd till biskopen men blev aldrig vidare spridd. Den torde ganska väl uttrycka vad prästerna tänkte i dessa ting. Det fanns här en uppenbar klyfta mellan vad kungen begärde och det prästerna var beredda att göra.

Till bilden hör också den förtroendekris som uppstod mellan kungen och rådet 1631. Gustav Adolf hade från Tyskland påbjudit en ny utskrivning och ännu en krigsskatt. Men rådet tvekade och talade i sitt svar om landets nödläge och om nödvändigheten att höra ständerna. Vilket kom kungen att vredgad tala om rådets bristande åhåga för det allmänna och att ge sin svåger, pfalzgreven Johan Kasimir, i uppdrag att ha inseende över medelsförvaltningen. Han hade gjort så, skrev han, "på det vi icke som mest härtill skett alltid måste allenast med excuser bespisade varda".³⁴

Konflikten bilades av Axel Oxenstierna. Den visar liksom åtskilligt annat hur långt Gustav Adolf avlägsnat sig från 1611 års utfästelser om samverkan med råd och ständer. Han hade regerat så under sina tidiga år, liksom hans företrädare gjort i situationer av inre oro och yttre tryck. Från dem hade han övertagit den strävan att förankra sin politik hos olika samhällsgrupper, som under hans tid tog formen av en långtgående politisk mobilisering. Han hade också tagit över det som blivit något av ett ledmotiv i kontakterna med det lokala planet, tendensen att på fogdar och andra lägga skulden för de missförhållanden som uppstått. Men när hans makt befästs och det yttre trycket avtagit, blir det allt mer en fråga om att driva den kungliga viljan igenom och allt mindre av den dialog mellan kung och ständer som denna mobilisering ytterst vilade på. Den har dock fyllt sitt syfte, krigsbesluten har kunnat fattas och befolkningen har åter och åter präglats av budskapet om det rättfärdiga och nödvändiga kriget. I mindre grad däremot av insikten om de bördor ett sådant krig måste föra med sig.

Mobilisering med andra förtecken — och flera huvudmän. 1632—1644

Efter Gustav Adolfs död 1632 kommer ett skede, då högaristokratiska förmyndarregeringar sitter vid makten med undantag för de förhållandevis korta perioderna av myndig konungs regering. Som följd härav ändrar den politiska mobiliseringen karaktär.

Utgångspunkten för styrelsen blev den regeringsform, som Axel Oxenstierna i november 1632 sände hem från Tyskland. Han fogar där samman och bygger ut den tidigare förvaltningen, som får en fastare form med klart avgränsade uppgifter för de skilda organen. I spetsen står de fem höga riksämbetsmännen, som är chefer för var sitt kollegium. Även krigsmakten har fogats in genom de nya kollegierna för armén och flottan. I den senare landshövdingeinstruktionen organiseras på samma sätt en regional förvaltning under landshövdingar, som står direkt under riksämbetsmännen och deras kollegier.

All denna förvaltning är toppstyrd. Inte av kungen, som på något egendomligt sätt står utanför, utan av de höga ämbetsmännen, som vid konungs omyndighet skulle vara förmyndare och ta över även vid dennes sjukdom eller frånvaro. Genom reglerna för ansvar och redovisning får de kontroll över hela förvaltningen och möjlighet att vid det årliga redovisningsmötet rådslå med ämbetsmännen i ärenden som inte krävde allmän riksdag. Denna framstår nu närmast som en undantagsföreteelse.

I detta regeringsformens system finns ingen plats för det personliga styre som kännetecknar Gustav Adolfs tid. Den skapar tvärtom ett alternativ till den kungastyrda staten, en oligarkisk ämbetsmannastat där riksämbetsmännen har makten och i det aktuella läget skulle styra under drottning Kristinas omyndighet och genom ett stort krig. Men dess författare går längre än så. Regeringsformen är tänkt för all framtid och skulle gälla även under myndig konung.

Sådan var kungens mening, säger Axel Oxenstierna i ett brev till rådet. Han hade upprättat kollegierna för att genom dem styra riket, "närvarandes och frånvarandes, levande och död, så att riket under en klok konung kunde väl förestås och en fåvitsk konung icke strax kastat omkull".³⁵

Det blev rådsregeringen i Sverige som fick genomföra programmet. Man proklamerade Kristina som drottning och drev efter vissa svårigheter igenom förmyndarstyrelse och regeringsform i huvudsaklig överensstämmelse med Axel Oxenstiernas intentioner. Det skedde vid 1633 och 1634 års riksdagar. 1634 besatte man också de lediga riksämbetena, båda med Oxenstiernor. 1635 lät man utfärda landshövdingeinstruktionen.

Vid det laget bör Axel Oxenstierna ha insett att han inte utan vidare kunde placera sig och sin förmyndarregering i konungs ställe. Hans broder Gabriel, som blivit riksdrots, hade hållit honom informerad om de svårigheter som uppstått och om den opposition som framträtt vid riksdagarna. Man var här allmänt kritisk mot den nya regimens oligarkiska karaktär, och både adel och präster reagerade mot regeringsformens tendens att sätta ämbets- och utskottsmöten i stället för riksdagar. Man tog sig också för att kräva svar på ståndens besvär, innan man tog ställning i regeringsfrågan. I oppositionen ingick delar av adeln med förgreningar inom rådet och t o m förmyndarregeringen själv. För framtiden viktigast blev de grupper inom de ofrälse stånden, som tidigt reagerade mot den aristokratiska regimen. Som deras ledare framträdde Johannes Rudbeckius, som arbetade för de ofrälse samverkan och värnade om kungadömet.

Kungadömet ställning hörde också till de frågor, som de ofrälse vid flera tillfällen sökte slå vakt om. Betecknande nog fann prästerskapet det påkallat att vid sin granskning av regeringsformen yrka på att man vid kungaättens ut-slocknande snarast borde sammankalla ständerna, "på det att icke genom allt för långt dröjsmål monarkien förvandlades i en annan stat".³⁶

Det som främst höll de ofrälse samman var dock motsättningen till adeln. Redan 1634 reste både präster och bönder flera av de krav som senare skulle ingå i det ofrälse programmet; jag återkommer till det. Bönderna var dessutom motsträviga i bevillningsfrågor och hörde till dem som ville ha svar på sina besvär. När de kallades till rådet för att förklara sin inlaga, begärde de bli befriade från nya och ovanliga pålagor. De ville dock gärna göra "vad de mäktade och sådana utlagor som fordom vanliga hava varit".³⁷

Den ofrälse opposition som nu framträder är en i Sverige ny politisk kraft. Även under Gustav Adolfs tid hade det kommit fram rätt skarpa reaktioner mot de hårda pålagorna. Men på det politiska planet är det först efter hans död som vi möter en opposition med bestånd även mellan riksdagarna och med ledare som låter sig iaktta. Oppositionens program fick, som känt är, sin slutliga utformning i den s k protestationen vid 1650 års riksdag. Men grunden hade lagts redan vid förmyndartidens första riksdagar.

I detta sammanhang ingår också en annan förändring. Genom Gustav Adolfs död kommer kungamakten ur det politiska konfliktfältet med sin nimbus beva-

rad. De ofrälse slår nu vakt om kungadömet's ställning och kommer därigenom att föregripa den samverkan mellan kung och ofrälse, som senare skulle bli av utslagsgivande betydelse för det politiska livet i Sverige. Ännu en följd är att den kungabild, som i fortsättningen blir förhärskande, är den från Gustav Adolfs tidiga regering, bilden av den rätt skipande konungen som strävar till sitt folks bästa och griper in mot utpressningar och övervåld. Med krigarkungen i livet, ansvarig för de fortsatta krigsbördorna, hade den bilden knappast kunnat bestå.³⁸

Det är från dessa utgångspunkter vi har att se den politiska mobilisering som äger rum efter Gustav Adolfs död. Den har nu — här ligger det nya — flera huvudmän, som står mot varandra och söker påverka den opinion som man den tiden kunde räkna med. Det rör sig i huvudsak om regering och opposition med positioner som intagits redan vid 1630-talets första riksdagar.

Regeringen var det officiella organet och skulle enligt regeringsformen träda i konung's ställe. Men den lyckades aldrig få en sådan maktställning, så mycket mindre som den snart visade sig inbördes oenig. Dess verkliga ledare, Axel Oxenstierna, dröjde sig kvar i Tyskland till 1636, fullt upptagen med de tyska problemen och snart även med den polska frågan — tiden för stilleståndet gick ut 1635. I båda frågorna hade han en annan uppfattning än hemmaregeringen, som pressades av den starka fredsopinionen i Sverige. En annan komplikation var den särställning som riksamiralen Karl Karlsson Gyllenhielm intog. Han var nära lierad med den av Axel Oxenstierna åsidosatte pfalzgreven Johan Kasimir och överhuvud med de mot Oxenstiernaregimen kritiska kretsarna. Även dessa har sökt mobilisera en opinion för sina idéer. Det har måst ske på andra vägar än de officiella, de som stod regeringen till buds.

Hemmaregeringen kom alltifrån början att samregera med rådet på ett sätt som Axel Oxenstierna inte avsett och sökte stöd även hos riksdagar och utskottsmöten. Man gjorde det i insikt om den egna ställningens svaghet; det var i ett sådant läge nödvändigt att nå samförstånd med övriga politiska organ. Förutom frågorna om regering och regeringsform hade man att ta ställning till det tyska kriget och dess möjliga avveckling. Så var också fallet med 1635 års förhandlingar med Polen, närmare bestämt hur mycket som skulle offras för att nå fred eller ett mera långvarigt stillestånd.

Det nya läget har fått konsekvenser även för krigspropagandan. Den hade efter inträdet i tyska kriget ändrat karaktär och handlade nu inte så mycket om hotet från de katolska som fastmera om slagen och framgångarna. Den byggde på material från det svenska fältkansliet, som gav ut relationer och brev som i bearbetat skick låg till grund för den mängd tryckalster, som spreds över Europa. Så gjorde även övriga krigförande makter.³⁹ Materialet har långt fram i tiden använts för framställningar om krigets förlopp.⁴⁰ Som exempel på hur den svenska propagandan kunde utformas under denna framgångarnas tid kan anföras två brev, som mer än andra kommit att prägla synen på slaget vid Breitenfeld 1631. Det ena är kungens "Relation om victorien vid Leipzig", det andra

ett brev från fältkansliets chef Johan Adler Salvius, båda sända till bland andra Axel Oxenstierna som då ännu var kvar i Preussen. Båda ger en åskådlig skildring av slagets förlopp. Kungen uppehåller sig i påfallande hög grad vid sachsarnas flykt från slagfältet med kurfsten i spetsen. Salvius ger en ofta citerad ögonblicksbild av det svenska krigsfolket: "Rivet, slitet och smutsigt såg vårt folk ut...emot de försilvrade, förgyllda och fjäderbuskade kejserska. Små voro våra svenska och finska hästar emot de stora tyska hästarna. Intet stort utvärtes anseende bragte våra svenska bonddrängar på platsen emot de romarnäsiga och snorhättade Tillyaner". De hade likväl många gånger segrat och gick nu fienden "tappert på huden".⁴¹

Båda skildringarna har ett propagandistiskt syfte. Kungen överdriver sachsarnas flykt och gör på så vis den svenska segern än mera ärofull. Och Salvius lyckas med det än större konststycket att låta den slitna svenska bondearmén stå för den svenska armé som stred vid Breitenfeld. Detta trots att de nationalsvenska förbanden bara var en liten del av den "svenska" armén vid Breitenfeld. Huvuddelen var värvad, mestadels tysk, och många av dem helt visst även de "romarnäsiga och snorhättade".⁴²

Det som sedan följde var fälttågen fram till Lützen och kungens död 1632 och därefter något famlande krigsrörelser fram till det katastrofala nederlaget vid Nördlingen i augusti 1634. De svenska positionerna gick nu undan för undan förlorade; bundsförvanterna avföll och Sachsen slöt fred i Prag 1635 och gick över på kejsarens sida. Vid samma tid ingicks ett nytt stillestånd med Polen, där Sverige måste avstå från sina positioner och tullar i Preussen.

Det nya läget fick snart nog konsekvenser för inställningen till krigets fortsättande. Ännu i propositionen till 1633 års riksdag talade man i allmänna ord om kriget mot den påviska ligan och om behovet av ständernas stöd. På samma sätt vid utskottsmötet 1634, där man dock gick mera konkret in på de villkor som borde ställas vid en fred, nämligen Pommern och satisfaktion i pengar mot pant i landsområden. Vid riksdagen samma år underströk regeringen att man måste föra det tyska kriget vidare, tills man nått fred med trygghet för bundsförvanterna och säkerhet vid "sjökanten". Det utskott som fått frågan om hand, hade i stort sett samma syn men framhävde landets nödläge. Kunde ej fred nås på annat sätt, fick man nöja sig med en summa pengar mot pant i land. Också i förhållande till Polen förordade man eftergifter.⁴³

Inom kort var regeringen beredd till ytterligare eftergifter. Kunde man inte få det man begärde fick man nöja sig med mindre. Detta skrevs den 16 september, då man ännu ej fått budet om nederlaget vid Nördlingen. När detta blev känt var gärdet upprivet. Hemma ville man nu få fred till varje pris, medan Axel Oxenstierna ville hålla stånd och förhandla fram bäst möjliga villkor.⁴⁴

Han drev i Tyskland dubbla förhandlingar, med kejsaren och med Frankrike. Som villkor för en fred höll han ständigt fast vid kraven att bundsförvanterna skulle inneslutas och de i Pragfreden uteslutna ständerna få amnesti samt att Sverige skulle få satisfaktion och trupperna ersättning. Förhandlingarna med Frankrike om ett förnyat förbund drogs därför i långdrag med motkrav på

Frankrike om en krigsförklaring mot kejsaren och utbetalning av subsidier.⁴⁵ Samtidigt höll han nyhetsflödet från Tyskland under kontroll.

Redan under sin tid i Preussen hade Axel Oxenstierna varit en aktiv nyhetsförmedlare till hemlandet. Så blev i än högre grad fallet sedan han 1631 kommit över till Tyskland och där bland mycket annat lagt under sig krigspropagandan och insamlandet av det material som denna verksamhet förutsatte. Organet blev hans kansli i Frankfurt am Main.⁴⁶ Från det gick mängder av flygskrifter över slag och andra viktigare händelser. Kanslern deltog själv i redigeringen och skrev dessutom personligen till bundsförvanter och andra i kriget deltagande samt till regeringen i Sverige. Denna hans verksamhet blev av allt större betydelse, när motgångarna kom och det gällde att hålla bundsförvanterna kvar och det som senare skulle kallas krigsmoralen uppe. Göran Rystads undersökning av propagandan kring slaget vid Nördlingen visar hur hänsynslöst han kunde gå till väga för att skapa den ur svensk synpunkt lämpligaste bilden.⁴⁷ Även i övrigt har han förstått att utnyttja det tolkningsföreträde han tillägnat sig; de många brev och relationer han sände hem var det man i hemlandet hade att utgå från.

På våren 1636 drog det emellertid upp till en kris mellan kansler och regering. Regeringen hade 1635 kallat in ständerna för att ta ställning till det läge som uppstått genom bundsförvanternas avfall och kurfursten av Sachsens försök att få Sverige att ansluta till Pragfreden och utrymma Tyska riket. Man hade även aktualiserat frågorna om satisfaktion och ersättning åt trupperna, samt om medel till krigets fortsättning. Ständerna var irriterade över bundsförvanternas trolöshet och kurfurstens kränkande villkor och fann att kriget måste fortgå tills man kunde få en dräglig fred. De ville dock inte ta ställning till villkoren och kunde endast med svårighet förmås att förlänga tidigare krigsskatter.⁴⁸

Under den tid som följde blev läget snarast värre. Regeringen oroades också över Axel Oxenstiernas franska förhandlingar, över att han skulle låsa fast Sverige i ett förbund som kunde hindra en fred. På våren 1636 sände man ut hovkanslern Salvius för att överta fredsarbetet med en instruktion, som tog avstånd från en fransk allians och underströk att hänsynen till andra parter inte fick stå i vägen för en fred. Axel Oxenstierna, som tidigare begärt få resa hem, dröjde sig nu kvar tills han fått ordnat fredsarbetet efter sin önskan. På sommaren återvände han till Sverige och kom mitt upp i slutfasen av ett utskottsmöte.⁴⁹

Mötet skulle närmast behandla inrikesfrågor. Till dem hörde den gamla tvistefrågan om inrättandet av ett Consistorium generale, som även denna gång förde prästerna i harnesk mot regeringen. Så blev även fallet när fredsfrågan kom upp; både adel och präster var nu mera aktiva än förut. Den ledande biskopen, Johannes Rudbeckius, lyckades även i övrigt irritera regeringen genom ett tvetydigt böneformulär och en skrift som vittnade om långtgående kyrkliga anspråk.⁵⁰

Det var i denna situation som kanslern den 14 juli höll sitt intåg i Stock-

holm. De följande dagarna gav han råd och ständer en redovisning för sin tyska politik. Han fann det möjligt att nå en tillfredsställande fred, blott man vann tillmötesgående i huvudfrågorna. I annat fall måste kriget fortsättas. Motsättningen mellan honom och regeringen var vid detta laget utjämnad, och han hade ingen svårighet att få råd och ständer med på sin linje. Fredsvillkoren hänsköts till regeringen, och han fick ständerna att lova sitt stöd, om fiendens oskälighet ej tillät K M:t att sluta fred.⁵¹

Men den freden dröjde. I ytterligare tolv år, under vilka Axel Oxenstierna längsta tiden hade ledningen av riket. Att så kunde ske berodde inte på någon mera påtaglig förbättring av krigsläget. En sådan kom först sedan man 1638 slutit traktat med Frankrike och fick tillgång till de subsidier av vilka krigföringen ytterst berodde. Tiden dessförinnan med Johan Banér som överbefälhavare hade kännetecknats av enstaka segrar och djärva framstötter men också av hasarderade återgång.

Förklaringen kan inte gärna ligga i krigspropagandan. Regeringen fortsatte visserligen att utfärda bönedagsplakat, vilkas innehåll dock inte gärna kunde ha samma agitatoriska kraft som under Gustav Adolfs tid. Det var inte alldeles övertygande att nu tala om hotet från kejsaren och hans katolska anhang, än mindre om trosförvanternas betryck. De hade nästan alla övergivit den svenska saken och några av dem gått över på kejsarens sida. Det fanns dessutom miss-tankar om att man på prästerligt håll i stället talade om dem som hade fördel av krigets fortsättande.⁵² Axel Oxenstierna började också tidigt pröva andra kanaler. Någon dag efter det man äntligen fått ett segerbud, om slaget vid Wittstock, sade han i rådet att man borde skriva till alla ståthållare ”om denna härliga victoria”. Han lät också kontinuerligt distribuera flygblad som berättade om slag och segrar och om utsikterna till en ärofull fred. Under 1640-talet systematiserades denna verksamhet genom utgivandet av Ordinarie Post Tidender.⁵³

All denna informationsverksamhet kunde dock endast — och i bästa fall — bidra till att motverka de negativa reaktioner, som de fortsatta krigsbördorna måste föra med sig. Förklaringen till att krigspolitikerna så länge kunnat genomföras får sökas i andra faktorer, framför allt i Axel Oxenstiernas person och i det sätt på vilket han lyckades få de ledande kretsarna över på sin linje och få den accepterad även av ständerna. Som Ahnlund påpekar, visade han vid denna tid en betydligt mera positiv inställning till riksdagen och ledde själv och aktivt dess förhandlingar. Det var också han som i rådet 1637 föreslog att en riksdag borde inkallas. Man kunde visserligen förhandla i orterna om boskapspengar och utskrivning, men det var önskvärt att ständerna blev informerade om ”det tyska kriget och dess förlopp sedan de för två år sedan voro här tillsammans”.⁵⁴ Under hösten 1636 hade man enats om vad Sverige borde begära i satisfaktion, nämligen Vorpommern med öarna samt Wismar och Warnemünde, och höll sedan i olika utformning fast vid kraven på ”sjökanten”.⁵⁵

Det är m a o inte längre fråga om fred till varje pris, och ständerna är nu påtagligt följsamma, när de tar ställning till krigspropositionerna. De talar om bundsförvanternas otrohet, de vill inte godta förödmjukande villkor och uttryck-

ker sin förvisning att regeringen gör vad den kan för att få fred. Även i fortsättningen brukade Axel Oxenstierna vinna anslutning för sin politik hos både råd och ständer. Meningsskiljaktligheter fanns visserligen, främst inom rådet, där de verkliga debatterna fördes. Som problematisk framstod här den franska alliansen, ingången 1638 och förnyad 1641. Men Axel Oxenstiernas uppfattning gick igenom; subsidierna kunde inte avvaras. Så var även fallet hos ständerna, där den tyska frågan inte vållade några större svårigheter. Däremot var de motspänstiga inför de skatter och utskrivningar som krävdes. Men de fick ge vika, ofta efter att ha utsatts för hård press av kanslern själv.⁵⁶

Under tiden hade åtskilligt hänt i det tyska kriget. Johan Banér hade 1641 gjort ännu ett av sina berömda återtag men dog hastigt i maj, mitt uppe i en truppkoncentration till Wolfenbüttel. Hans trupper var på gränsen till myteri till följd av obetalda löner. Krisen löstes till slut efter stora utbetalningar av Salvius, som hade de franska subsidierna om hand. Det gav efterträdaren, Lenart Torstensson, möjlighet att inleda det första av de många framgångsrika fälttåg, som snart gav Sverige överhand i kriget. Samma höst slöt man s k fredspreliminärer, där de krigförande enades om att 1642 inleda en fredskongress. Sverige skulle förutom av Salvius representeras av Axel Oxenstiernas son Johan.⁵⁷

Det dröjde dock innan kongressen kunde samlas. För Sveriges del kom fredsarbetet att kompliceras av det nya krig som inleddes i december 1643. Några månader tidigare hade Torstensson, som med sin armé stod uppe i Mähren, fått order att dra sig norrut och gå över gränsen till Danmark. Beslutet hade vuxit fram under flera rådsdiskussioner och faststälts vid en riksdag i oktober, i det hemliga utskott som tillsattes. Det var Axel Oxenstierna som drev saken och i alla instanser drog upp de svårigheter som Kristian IV berett den svenska politiken och handeln. Han drev också sin vilja igenom, även mot de i det längsta tvekan prästerna.⁵⁸

Så långt har kanslern varit framgångsrik och kunnat dominera både rådet, där flera av hans gamla motståndare satt, och riksdagen som han tidigare helst hade velat ersätta med andra organ. Framgången berodde inte bara på hans förmåga att behärska sin omgivning. Den är också resultatet av en politisk taktik, som syftat till att vinna kontroll över de politiska organen. Följdriktigt nog vände han sig omedelbart efter sin hemkomst mot oppositionens främste talesman, Johannes Rudbeckius, och tvang honom till en förödmjukande avbön för förgripliga uttalanden i en skrift från 1636.⁵⁹

På längre sikt viktigare var det kontrollsystem som skapats genom regeringsformen och dess följd författning, 1635 års landshövdingeinstruktion. Landshövdingarna och den nu utbyggda regionala förvaltningen knöts här fast till riksämbetsmännen och deras kollegier och fick allmänt övervakande och kontrollerande uppgifter. Dessa möjligheter tas också i bruk. Det har då i allt högre grad gällt att motverka de oppositionens attacker som mera allmänt berörts i det föregående. De ingår som ett led i de motsättningar som brukar betecknas som en ståndsstrid, en de ofrälse strid mot adeln. Den inleddes redan

under förmyndartiden. Dess framväxt och försöken att hålla den tillbaka måste i detta sammanhang ägnas särskild uppmärksamhet.

Som det redan sagts fick de ofrälse krav sin slutliga sammanfattning i den protestation som lades fram vid 1650 års riksdag. Kronan borde ta sina gods tillbaka och leva av deras räntor i stället för av de bevillningar, som hårt tryckte de ofrälse, desto mera som adeln lade beslag på dem från sina egna bönder. Man anklagade den också för att pressa ut för mycket av bönderna och för att söka avhända skattefrälsebönderna bördsrätten till sina gårdar.

Detta de ofrälse program har fått en mycket stor genomslagskraft. Fram till enväldet har det kunnat utnyttjas av monarkerna som påtryckningsmedel mot adeln och senare kommit att bestämma de synsätt, som fördes fram av den länge dominerande riktningen inom svensk historieskrivning, den som kallats aristokratfördomande. Numera är man givetvis på det klara med att det här finns starka inslag av propaganda, men har det oaktat inte kunnat frigöra sig från de sakpåstående som gjordes från de ofrälse sida, om adelns övergrepp mot bönderna och om hotet mot deras äganderätt till deras jord.⁶⁰ Frågan om hur därmed verkligen förhöll sig kan här inte alldeles lämnas åsido; skall man få grepp om agitationen måste man ha åtminstone någon kunskap om dess verklighetsförankring. Men först de ofrälse framställningar och agitationsskrifter. Till dem räknar jag även besvären, i första hand allmogens. De är av intresse också därför att de föreligger både som lokala häradsbesvär och som ståndets besvär vid riksdagarna.

Efter Gustav Adolfs död fick, som framgått, rådsregeringen möta mycket aktiva ständer, av vilka de ofrälse vid 1634 års riksdag direkt vände sig mot adeln. Prästerna krävde förbud mot fortsatta gods försäljningar och bönderna visade en allmän motspänstighet mot de nya pålagorna. De begärde dessutom att bopapsskatten skulle utgöras lika av dem och av adelns bönder. Betydligt längre gick man i en anonym skrift, som vid slutet av riksdagen i några exemplar kastades in i ämbetsverken. Den gick i allmogens namn, titeln är "Menige herredagsallmogens enhällige klagopunkter, mening och ödmjuka begäran." Man kräver här att de skatte- och kronogods, som adeln slagit under sig, skulle återgå till kronan eller också adeln betala samma skatter av dem som förut. På samma sätt skulle frälsets bönder i utskrivningar och nya skatter göra lika med andra; krigen gick dem alla lika an. Blev det här ingen ändring hotade uppror, som i första hand skulle gå ut över adeln och dess gårdar. Man märkte väl, tillades det, att adeln ville göra bonden till "livegen träl och prackare".

Skriften går mycket långt och avviker i både sak och ton från de mera allmänt hållna besvären inför denna riksdag och från allmogens egen inlaga. Skriftens författare är medveten härom och säger att allmogen skulle ha öppet framfört sina besvär, om man inte riskerat att den som så gjorde skulle fängslas. En annan, närliggande förklaring är att den kommit till stånd utan något allmogens hörande som en av de politiska agitationsskrifter, om vilkas ursprung samtiden hade många tankar. Det finns likheter med de patent, som på

våren 1635 spreds från polskt håll, där det likaledes talades om de tunga bördor som tryckte allmogen och om den "osägliga trældom" den var underkastad. Inte heller vid det årets riksdag gjordes någon framställning av sådant slag från allmogen, som däremot var svår att få till de bevilningar som behövdes.⁶¹

Pamfletten är icke desto mindre av stort intresse. Den innehåller många av de krav och påståenden, som den senare agitationen skulle arbeta med och talar även om en reduktion, som dock än så länge är utbytbar mot skatter. Man möter också propagandistiska teman, sådana som träldomsoket över bönderna och satsen att krigspålagorna liksom krigen borde drabba ~~alla lika~~. Av samma slag är ännu ett yrkande: att hjälpen till kungens begravning borde utgöras också av adelns bönder; kungen hade dött även för deras välfärd.

Regeringen hade å sin sida alltifrån början sökt dämpa det missnöje man var medveten om. En tidig åtgärd var de välvilliga svar man gav, när präster och bönder vid 1633 års riksdag besvärade sig över arrendatorerna, de som innehade de stora uppbördsarrendena. Man lovade överväga vilket som för riket och allmogen kunde vara bäst, fogdar eller arrendatorer. Det är att märka att klagomålen över arrendatorerna ingalunda är så framträdande i de lokala besvärerna, som man hade kunnat vänta. I denna fråga fördes de följande åren något förvirrade diskussioner i rådet, där man till en början talade om att arrendena tillkommit för att kronan skulle befrias från "fogdarnas tjuveri", men senare insåg vikten av att låta arrendatorerna överta syndabockens roll. 1635 avskaffades arrendena och fogdar trädde i stället. Att det i båda fallen ofta rörde sig om samma personer tycks man varken då eller senare ha varit medveten om.⁶²

Också i fråga om skatter och utskrivningar insåg man nödvändigheten att lindra det hårda uttaget från Gustav Adolfs senare år. För 1634 avstod man från både boskapsskatt och utskrivning men begärde vid riksdagen bevilning av bådadera för nästa år. Adeln hänvisade då till sin gamla rätt att frälset endast skulle utgöra hälften mot skatte och krono. Det är tydligen detta som ligger bakom allmogens yrkande att frälsebönderna skulle betala boskapshjälpen lika med skatte och krono både inom och utom frihetsmilen. Men någon frihetsmil var det inte tal om och inte heller om någon frihet inom rå och rör; här kvarstod de skärpta reglerna från Gustav Adolfs tid. Däremot tillämpades frimilsprivilegiet för 1635 års begravningshjälp, som hörde till de äldre skatter för vilka det ännu gällde.⁶³

Till dessa förhållanden tog man dock ingen hänsyn i propagandan. Där talades allmänt om adelns fritagande av sina bönder som orsak till allmogens betryck, och när bönderna 1634 framhöll att de gärna ville utgöra de pålagor som fordorm varit vanliga, var det ett idealtillstånd från forna dagar som manades fram.

Uttalandet gjorde vid ett tillfälle då rådets medlemmar sökte tala bönderna tillrätta. I ett brev till Axel Oxenstierna säger hans broder Gabriel att han "aldrig sett bönderna galnare än denna gång". Vid diskussionen påpekade han att de ju tidigare beviljat de pålagor som de nu ville befrias från. Och han varnade

för onda rådgivare, "för vilka de granneligen borde taga sig till vara".⁶⁴ Den anonyma skrift som vid den tiden spreds bör styrkt honom i hans misstankar.

Regeringen gick nu vidare i sina försök att motverka oppositionen. Redan efter 1633 års riksdag hade man uppmanat landshövdingarna att söka begränsa allmogens klagomål och om möjligt själva avgöra dessa. Inför 1635 års riksdag sökte man t o m få kontroll över valen. Biskopar och landshövdingar skulle se till att det till riksdagen inte kom några "opproriska bönder" utan "beskedliga, redliga män, som äro av någon discretion och vele sitt fädernesland väl!" Landshövdingarna fick en särskild maning att genom arrendatorer, lagläsare och länsmän söka få lämpliga riksdagsmän utsedda, icke sådana "framtaliga och överhäftiga män", som förut valts. Vid riksdagen uppträder landshövdingarna som pådrivare av bönderna, som de också till sist lyckas övertala till fortsatta krigsbevillningar. Det är hela kontrollapparaten som här tas i bruk.

Under riksdagen diskuterade man sedan, förtänksamt nog, hur man skulle kunna göra någon eftergift för allmogens riksdagsmän, ty, som rådsprotokollet säger, "att släppa dem hem och intet gratificera dem i någon måtto, är intet rådeligt, ty sålunda skola de intet bliva välkomna hem till de andra i landet". Som eftergift valde man att avstå från utskrivning.⁶⁵

Eftergiften till trots gjorde Johannes Rudbeckius en tydlig markering vid riksdagens avslutande. Han tackade borgerskap och allmoge för att de "så förtroligen" samrått med prästerskapet i rikets ärenden och uttalade sin förhoppning om fortsatt samarbete. Vilket de andra ständens talmän instämde i.⁶⁶

Även vid 1636 års utskottsmöte beredde Rudbeckius regeringen åtskilliga bekymmer. Man såg med olust fram mot det förestående ärkebiskopsskiftet, där man inte ansåg sig kunna förbigå honom. Axel Oxenstierna löste dock problemet. Efter sin hemkomst 1636 tog han hårdhänt itu med Rudbeckius och hans meningsfränder bland det högre prästerskapet. 1637 ägde ärkebiskopsskiftet rum. De kyrkliga instanserna hade Rudbeckius och professorn Johannes Lenaus främst på förslag, men regeringen utsåg den mera välsinnade Laurentius Paulinus Gothus. Även denna gång vände sig Axel Oxenstierna med skärpa mot Rudbeckius och mot Lenaus, som han fann ha trätt överhetens rätt för nära. Den senare hade deltagit i den dåtida maktdelningsdebatten och var dessutom — vilket inte gjorde saken bättre — nära lierad med den pfalzgrevliga familjen.⁶⁷

De oppositionella kyrkomännen hade nu skrämts till tystnad. Vilket också innebar att den ofrälse oppositionen kom att sakna den ledning och samordning som Rudbeckius tidigare hade svarat för.

Som ännu en följd har vi att se det sätt på vilket Axel Oxenstierna i fortsättningen handskades med ständerna. Han ledde själv och aktivt 1638 års riksdag så som Gustav Adolf hade gjort och kunde nu även använda landshövdingarna, när han pressade stånden till både utskrivning och krigsbevillningar. Någon säkring, motsvarande den som regeringen lät företa 1635, har han tydligen inte funnit nödvändig. Den 22 januari överlade han själv med ett utskott bönder om ståndets besvär och gav snabba svar på alla deras klagomål. Böndernas tales-

man bad att de skulle få "någon lisa med sig". Svaret blev: "Gud give tiden det medgåve!" Vilket den alltså inte gjorde; utlagorna behövdes till att bistå fäderslandet. När bönderna gått, gav han ståndets sekreterare i uppdrag att förhandla med allmogen om en helt ny skatt, en tunna spannmål av vart hemman, att erläggas utöver tidigare pålagor. Även detta drevs igenom med någon ned-sättning. Till det kom nya regler för uppbörderna av tionden och den s k lilla tullen.⁶⁸

Vid dessa bevilningar kom också frågan om frälsets medverkan upp. Liksom för boskapshjälpen krävde bönderna nu likhet mellan dem och frälse även för utskrivningar, vilket föranledde kanslern att undervisa dem om skillnaden mellan stånden: adeln gjorde rusttjänst och deltog i kriget, "de kunna icke med deras bönder räknas allt lika". Adeln själv framställde med en viss rätt sin egen bevilning som en eftergift, som inte fick prejudicera. Dess bönder skulle delta i boskapshjälp och utskrivning inom både frihetsmål och rå och rör, dock till hälften mot skatte och krono. För spannmålshjälpen hävdade den däremot frihet för rå och rör.⁶⁹

Tilläggas bör att även adeln råkade ut för den maktfullkomlige kanslern. När den tvekade inför den begärda bevilningen till riddarhusbygget, fick den två gånger ta emot kanslern i spetsen för en rådsdelegation. Andra gången läxade han upp sina tredskande ståndsbröder och tog själv ledningen över omröstningen, detta i lantmarskalkens närvaro.⁷⁰

Så hårt som Axel Oxenstierna nu gick fram hade man tidigare inte vågat göra. Men läget var kritiskt, Banér hade drivits tillbaka till "sjökanten" och led brist på allt. Regeringen fann sig också nödsakad att inleda nya godsförsäljningar, en åtgärd som skulle vålla åtskillig kritik. Men kanslern har tydligen litat till sina åtgärder för att stärka regeringens auktoritet och till den långtgående kontrollapparaten han själv byggt upp. Efter sin långa frånvaro hade han inte samma kontakt med folkstämningarna som sina hemmavarande kollegor. Om bönderna hade han uttalat sig rätt överlägset vid ett möte med landshövdingar och biskopar under riksdagen 1638. Man måste understundom ordkasta med dem: "de låta sig inte så alltid med skäl övertyga; icke kunna de giva consilia; de komma allenast till att bedja av utlagorna, likasom vore deras ämbete till att sådant avhjälpa".⁷¹

Men bönderna skulle lika fullt bereda honom åtskilliga bekymmer under det år som kom. De som for hem från riksdagen hade dåliga besked med sig och torde inte ha blivit särskilt välkomna hos de sina. Desto mindre som kammarkollegiet, regeringen ovetande, hade satt igång rannsakingar över de längder, efter vilka mantals- och boskapspengar bars upp. När till det kom de nya upp-bördsreglerna för lilla tullen, som gällde all införsel till städerna, blev det litet varstans oro och upplopp. I gränslänen mot Danmark och Norge klagade man dessutom över gränstullarna. Under hösten kom från flera håll oroande rapporter till regeringen. Som exempel kan anföras det brev från landshövdingen Gustav Leijonhufvud, som den 2 oktober föredrogs i rådet. Han berättade att

allmogen i Värmland hade satt sig emot rannsakingen och "porttullen" och rivit ner tullstaket. Samma dag kom liknande rapporter från andra orter. Regeringen lät då kalla kanslerns son, Johan Oxenstierna, som var kammarråd. Han fick av sin — tydligen skakade — fader skarpa förebråelser för att de i kammaren låtit "rannsaka om allmogen, där dem hellre borde rannsaka över ståthållares, fogdars och skrivares procedere och att de göra ordre på ordre, där med vi hava att vänta revolter". Nästa dag tog kanslern själv emot en deputation klagande bönder från Värmland, som han påminde om vad som hade beviljats på riksdagen. Rannsakingen berodde på allt det som var "orättvisligen" angivet; det fanns präster som skrivit bort hela byar (i mantalslängderna). Men han gav ett halvt löfte; om de betalade skatten "rätträdeligen", skulle man kunna inställa rannsakingarna.⁷²

Om det som sedan skedde finns en till källorna nära knuten framställning av Georg Wittrock. Ahnlund ger en kort relation, där han något bagatelliserar oroligheterna och vill se kanslern som situationens herre.⁷³ I detta sammanhang har skeendet sin betydelse främst genom sitt möjliga samband med oppositionen mot regeringen; också genom vad det säger om kanslerns politiska taktik.

Att han tog allvarligt på situationen framgår av hans lätt panikartade reaktion den dag olycksbuden strömmade in. Kammarkollegiet blev den första av syndabockarna och det därför att det sökt förhindra underslev med skatteuppbörden. Men även landshövdingarna och deras underlydande kritiserades. I deras ställe utsågs drotsen Gabriel Oxenstierna och riksrådet Åke Axelsson Natt och Dag "att traktera med allmogen härom och att sådant som klagas, tillbörligen varder remedierat". Båda var lagmän, i Västergötland och Värmland samt Närke. Till dem fogades senare generalmajoren Lars Kagg. Också landshövdingarna fick brev, men de gällde inställande av rannsakingarna.⁷⁴

Axel Oxenstierna har alltså funnit det säkrast att slå till reträtt och anbefaller redan nu åtgärder för att ställa de klagande till freds. Samtidigt är han påtagligt irriterad över de förvaltningschefer hos vilka han tidigare sökt sitt stöd. Av hans brevväxling med brodern Gabriel framgår att han har en plan över de åtgärder som skulle vidtas. I den ingick det möte med regeringen, rådet, biskopar, landshövdingar och andra högre ämbetsmän samt präster, som slutligen förlades till Västerås. Herr Gabriel hade dessförinnan haft åtskilliga möten med allmogen i Värmland, som han ömsom hotat, ömsom lugnat och lovat eftergifter, samtidigt som han forskat efter uppviglare. Vid ett möte med prästerna anklagade han dem för att ha uppviglat allmogen och själva överträtt tullreglerna.⁷⁵

Mötet i Västerås öppnades den 14 januari 1639. Kanslern redovisade skälen till kallelsen.⁷⁶ Regeringen hade fått kunskap om "de motus uti Värmland och Västergötland", ur vilka om man inte förekom det kunde yppas "en större brand och flamma". Man ville därför överlägga med råd och ständer. Även andra frågor togs upp, däribland fredsförhandlingarna och svårigheterna med änkedrottningen.

Vad oroligheterna beträffar, skulle lugnet återställas och utmanande åtgärder undvikas. Rannsakningarna skulle inställas och uppbördsmännen hållas efter. Det var också mot dem som kritiken främst hade riktats; vid mötet av biskoparna och då utan gensagor från kanslern. De har blivit syndabockar. För gränstullarna togs dock den ansvarige, Henrik Sinclair, i försvar av Gabriel Oxenstierna. Det han tagit i beslag var sådant som präster och bönder mot gällande regler sökt föra över gränsen och sälja i Norge. Men han har lika fullt måst återställa en del av det han beslagtagit.

Även prästerna drogs in och anklagades för att ha upphetsat allmogen. De hade predikat om det tryckande ok som tull och accis utgjorde. Biskoparna är däremot nu påtagligt följsamma. Bland dem fanns även den tidigare oppositionsledaren Johannes Rudbeckius.

En sak till bör framhåvas: den maning som Axel Oxenstierna riktade till de närvarande. Det fanns nu ingen konung, ”som auctoritate och majestate kan hålla oss samman; därför är bäst att alla med händer och fötter falla där in. Landshövdingarna, biskoparna med prostar och präster äro presentes in animis plebis; han är mäktig att föra dem med sig vart han vill”. Orden ligger nära den maning som Gustav Adolf i ett tidigare sammanhang riktat till prästerna.⁷⁷

Till landshövdingarna återkom kanslern vid pfalzgrevernans begravning i Strängnäs. Han tilltalar dem kärvt: ”Eftersom H F N:s begravning nu är förrättad, så tjänar intet annat än att var och en drager hem att igentaga det ju igenom deras frånvaro är försummat”. De får anvisningar om vad de borde bevaka vid uppbörden, så att ingen blev illa hanterad. De skulle också ”alla marknader och ting bevista... eller till minstone hava en allvarsam och skickelig man i dess ställe”.⁷⁸ Kanslern är alltså nu fullt på det klara med vikten av att ha även tingen under kontroll.

I Västerås hade det ett par gånger varit på tal att regeringen själv skulle träda i kontakt med allmogen. Den 29 januari förklarade kanslern att så skulle ske, ”landsens lägenhet fordrar att man understundom vore där nere”. Ett ytterligare skäl fann man i änkedrottningens misstänkta resor föregående år, då hon gett sig ner till Västergötland och danska gränsen.⁷⁹

Den resa som nu inleddes tog formen av en omvänd Eriksgata, i vilken regeringsmedlemmar och ett antal riksråd deltog. Ibland skildes man åt och kunde på så sätt rannsaka i stora delar av mellersta och södra Sverige. Kanslern själv tog vägen ner till Västergötland och Göteborg och sedan till Jönköping, där man höll ett nytt utskotts- och ämbetsmannamöte. Efter det gick färden genom Östergötland uppåt landet, där man i juli höll möte i Västerås. Allmogen hade vid flera tillfällen fått möjlighet att inge besvär och kunde dessutom möta upp vid de ting, där rannsakningar hölls. Som framgår av Wittrocks redogörelse finns ett stort antal besvär bevarade från detta år, 1639.⁸⁰

I Jönköping hade regeringen samlat landshövdingar och lagläsare samt ombud för domkapitel och städer och även bönder. Mötet leddes av Axel Oxenstierna, som också här vände sig särskilt till landshövdingarna och nu även till lagläsarna, de som i de adliga häradshövdingarnas ställe ledde tingen. Landshövding-

arna erinrades om vad de skulle bevaka enligt sina instruktioner och tillhölls att "hålla allmogen vid gott humör". Lagläsarna fick en förmaning: "Förutom detta blev dem förehållit, att de låta bruka sig uti några ärenden, som löpa emot Kronan och deras eget kall och ämbete, i det de allmogens oskäligen postuler och anfordran fatta på papperet och bekräfta med häradsignet, i den staden de borde remonstrera dem vad orätt är och Kronan lida och tåla kan".⁸¹

Det som här återgivits säger åtskilligt om den politiska mobiliseringens villkor under förmyndartiden. Trots sina framgångar hos råd och ständer och trots sin väl utbyggda kontrollapparat stod Axel Oxenstierna plötsligt i en situation, där han såg revolter hota i landet. Att han tog allvarligt på saken framgår kanske bäst av att han, som annars inte lade fingrarna emellan, nu var beredd att överse med det överväld som ägt rum, också det att budkavle gått i vissa bygder. Han såg svårigheten: han och regeringen stod i konungs ställe men hade inte en sådan auktoritet. Han vädjade därför om samverkan för att bevara lugnet i riket, en vädjan som inte minst bör ha gällt prästerna, som enligt hans ord var mäktiga att föra folket med sig.

I det läge som var valde han att liksom tidigare Gustav Adolf ta direkt kontakt med folket. Både han och hans broder Gabriel och andra i rådet hade förmågan att tala till menigheter, i enkla och slående vändningar och med svar till hands på alla frågor. Till rollen hörde att skulden för den orätt som skett lades på andra, nu på de tullnärer som bar upp de illa sedda inrikestillarna. Till rollen hörde också att regeringen, liksom tidigare kungen, själv tog emot allmogens klagomål och lovade ställa det tillrätta som orätt skett.

Som Axel Oxenstierna såg saken, var det dock andra som bar ansvaret. Bland dem prästerna, som både han och hans broder Gabriel anklagade för att ha hetsat upp allmogen. Dessutom den regionala förvaltning, som han tidigare velat se som regeringens främsta stöd men nu tydligt ansåg ha försummat sina uppgifter. Landshövdingarna får förmaningar att fullgöra sina åligganden, däribland att övervaka även ting och marknader. Det var en i det aktuella läget mycket viktig uppgift. Till tingen hänförde sig åtskilligt av det lokala självstyre, som den expanderande statsmakten till trots fortfarande fanns kvar. Där valdes riksdagsmän och nämnder, och där sattes besvären upp. Där sammanträdde också de häradsnämnder som dömde i första instans, sammansatta av bönder och med ofrälse lagläsare som ledare.⁸²

Det är alltså dessa, politiskt betydelsefulla fora som kanslern tar sikte på, när han anklagar lagläsarna för att låta bruka sig mot kronan och biträda allmogen med att sätta upp deras "oskäligen postuler". Och det var så han i verkligheten såg på de allmogens besvär som han nu nödgats ta välvilligt emot.

Eftergifterna gav emellertid resultat; oron i landet var stillad och ordningen återställd. Vartill kom att läget i Tyskland påtagligt förbättrats. Kvar stod dock som ett problem för den aristokratiska förmyndarregimen den samverkan mellan präster och bönder och mellan lägre byråkrati och bönder som nu kommit i dagen. Någon ståndsstrid är det dock ännu ej frågan om. De många lokala

besvären gäller skatter och tullar och uppbördsmän jämte de lokala svårigheter som man kan vänta i handlingar av detta slag. Endast i några få fall rör det sig om adeln och dess nyförvärvade gods.

Detta är faktiskt något av ett problem, efter vad jag kan se hittills inte uppmärksammat.⁸³ Att man ute i orterna skulle ta upp privilegiefrågor så som de ofrälse nu börjat göra vid riksdagarna kan knappast väntas. Däremot att, om det funnits någon mera utbredd uppfattning om adelns övergrepp mot bönderna, dessa hade tagits upp bland orsakerna till allmogens betryck.

Några år senare var detta icke desto mindre en vedertagen uppfattning inom de ofrälse stånden, vid riksdagarna väl att märka. Det är här fråga om förmyndartidens sista riksdagar, 1642, 1643 och 1644 års, där Axel Oxenstierna drev igenom de beviljningar, som nu var nödvändigare än någonsin; man hade krig även med Danmark. 1641 hade man inlett nya gods försäljningar, vilket tydligen bidragit till att uppmärksamheten mer än tidigare inriktades på godsavsöndringarna. 1642 begärde allmogen i rådet att man inte skulle sälja kronans gods; bördan blev då alltför tung för de behållna bönderna. 1643 gick den i sina besvär betydligt längre och klagade i skarpa ord över de vedermödor som drabbat bönderna på de sålda godsens. De hade fått ökade dagsverken och nya pålagor och måst arbeta hårt vid husböndernas gårdar. Dessa hade använt utskrivningarna som ett hot för att förmå dem att upplåta sin skatterätt. Vid samma riksdag tog präster och borgare upp det gamla kravet om alla bönders likställighet i krigspålagor, vilket även denna gång starkt irriterade kanslern.

Det nya här ligger i det sedan ofta återkommande talet om skattefrälseböndernas vedermödor och om hotet mot deras bördsrätt. I rådsprotokollet talas ytterligare om en paskill, där Ture Oxenstierna, Johan Kruse, ”de båda Falkenbergarna” och Kasper Otto Sperling beskylldes för att ”trycka skattebönderna som köpas under frälse”.⁸⁴

1644, vid förmyndartidens sista riksdag, gick bönderna till ny aktion. Köpegodsen borde återtas utom de som innehades av rådets medlemmar. Innehavarna hade redan tagit ut så mycket av dem att de fått igen vad de gett. De klagade dessutom över att adeln använde utskrivningarna till att pressa bördsrätten från bönderna och begärde att utskrivningar och krigspålagor skulle utgöras lika av alla bönder. De avsåg då även lanttagsgården, en gammal numera ordinarie skatt. Också prästerna krävde att krigspålagorna borde utgöras lika av alla.

Man har alltså nu kommit ganska långt på vägen till det senare ofrälse programmet, även vad adelns övergrepp beträffar. Programmet stred klart mot den finanspolitik som fördes och 1644 ytterligare byggdes ut av Axel Oxenstierna; jag återkommer till detta. Vid de diskussioner som fördes gick han också hårt emot kraven med påföljd att präster och bönder började vackla. Ständerna gav då vika och beviljade de utskrivningar och extraskatter som krävdes, i huvudsak efter samma regler som förut. Adelns bönder fick medverka inom både frihetsmil och i flertalet fall även rå och rör.⁸⁵

Det säger sig självt att dessa ofrälse attacker inte utan vidare kan ha kom-

mit till stånd så snabbt och så samlat. Också att bönderna inte gärna kan ha på egen hand formulerat de krav som ställdes, alldeles särskilt inte det kameralt tillbakablickande kravet om lanttågsgården. I rådet hade flera gånger varnats för tillskyndare utifrån; allmogon borde "akta sig för spyflugor, som sticka något ont stånden emellan".⁸⁶

Det har också, som känt är, vid denna tid ägt rum en omfattande politisk agitation i pamfletter och andra inlagor. Kristinas förestående trontillträde har på nytt väckt till liv oppositionen mot oxenstiernaregimen, inte bara inom de ofrälse led. Det fanns fortfarande opponenter inom råd och regering, flera med förbindelser till det pfalzgrevliga huset. En viktig roll spelar nu också den ofrälse eller lågadliga byråkratin, som av många skäl kände sig åsidosatt under den aristokratiska regimen. I detta sammanhang skall, som Nils Runeby visat, även fogas in tidens statsforskare och deras dissertationer med ställningstaganden i den alltid ömtåliga maktodelningsdebatten.⁸⁷

Det är till dessa kretsar vi har att hänföra tidens många politiska pamfletter och deras tillskyndare, de "spyflugor" regeringen talade om eller — som andra såg det — "de goda patrioter" som biträdde allmogon vid 1644 års riksdag. Det senare omdömet möter i ett brev från revisionssekreteraren Bengt Baaz till pfalzgreven, med vilken han hade nära förbindelser liksom överhuvud med de antioxenstiernska kretsarna. Till dem hörde också det danska sändebudet Peder Vibe, som nu måst återvända hem. Under sina sverigeår hade han fått goda kontakter med oppositionen och hade bland sina informanter den centralt placerade kanslissekreteraren Nils Tungel. Från Vibe härrör flera initierade översikter över de politiska förhållandena i Sverige. Likaså en av de pamfletter som vid denna tid spreds från danskt håll, "Copia schreibens eines vornehmen schwedischen von adel an einen fränkischen von adel". Den är nämnd i Baaz' nyssnämnda brev som "ett träffeligt scriptum på tyska tryckt och publicerat, vilket många läsit hava".

Skriften innehåller många av de anklagelser, som ingår i böndernas inlagor vid 1644 års riksdag. Adeln drog fördel av krigen, som gav den möjlighet att betvinga motsträviga bönder genom utskrivningar och dessutom nya inkomster genom att den för egen del tog ut hälften av krigskontributionerna. Den kunde likaledes utnyttja de av krigen föranledda godsförsäljningarna och, när dessa genom inkostminskningen ledde till nya bevillningar, dra fördel även av dem.⁸⁸

Vibe går också till hårda angrepp mot kanslern för hans maktlystnad och strävan att tillgodose sin egen släkt. Han ligger här nära riksamiralen Gyllenhielm i dennes många inlagor alltifrån 1640, då han gick emot Johan Oxenstiernas inval i rådet och 1641 då han motsatte sig nya godsförsäljningar. 1643 lade han fram ett "Betänkande om denna tidens lägenhet", där han pläderade för ett riksmarskalksämbe, knutet direkt till drottningen och ägnat att balansera den maktställning riksämbetsmännen hade enligt regeringsformen.⁸⁹ Tilläggas bör att Gyllenhielms betydelse inte låg i hans inflytande i regering och råd; där måste han vika för den bättre insatte och argumenteringsskickligare kanslern. Men han var informant åt oppositionen och rådgivare åt den unga drottningen.

Det finns alltså goda skäl för den ståndpunkt som Lövgren intog 1915, att allmogens klagomål var politiskt — utifrån — influerade. Någon kunskap om faktiska förhållanden hade han dock inte; några undersökningar härom hade då ännu ej gjorts.⁹⁰ Själv bygger jag på sådana och på den slående kontrasten i förhållande till 1639 års besvär, där man nästan helt saknar utsagor om adelns förtryck av bönderna. Jag tolkar alltså situationen så att utomstående krafter gett ord och argument åt allmogens naturliga motvilja mot utskrivningar och nya skatter.

Något mer bör emellertid sägas om de faktiska förhållandena. I sin bevilling 1644 avstår adeln fortfarande från sina frimils- och rå och rörsprivilegier men hävdar sina bönders rätt att utgöra endast hälften mot skatte och krono. Av detta har man gjort det mesta möjliga i den ofrälse agitationen. Men det var en gammal regel, betingad av att frälsebönderna liksom andra landbor hade högre årliga räntor än skattebönder trots att de hade mindre bärkraftiga gårdar. Omkring år 1600 börjar emellertid kronan av finansiella skäl höja kronoböndernas extraskatter till likhet med skatte. Här följer adeln småningom efter, såtillvida som den för egen del börjar ta ut den hälft som frälse och skattefrälse normalt var befriat från. Men inte omedelbart och inte lika för alla kategorier. Man har i det längsta sökt skona de egentliga frälsebönderna, vilkas bärkraft måste ha varit sämre än skattefrälseböndernas.⁹¹

Vid förmyndartidens slut hade på detta sätt utveckplats två skilda program för att lösa de finansiella svårigheterna. De ofrälse talade för en reduktion, än så länge dock främst av köpegodsen. De krävde också att adelns bönder lika med skatte och krono skulle delta i utskrivningar och krigspålager. I senare fallet hade de grävt sig tillbaka till den gamla lanttagsgården och kunde den vägen fortsätta ganska långt.

Mot detta stod Axel Oxenstiernas och aristokratins program. Kronans finanser borde grundas på tullar och andra intäkter som gav de reda pengar som krigspolitiken förutsatte. Från denna utgångspunkt lät sig godsavsöndringarna försvara med att de gällde naturaräntorna och, om de hade karaktären av gods-försäljningar, gav pengar i utbyte. Det gjorde också de nya skatterna, och för dem var adeln beredd till vittgående privilegieeftergifter. I detta sammanhang infogar sig även de nya privilegier, som Axel Oxenstierna satte upp till Kristinas trontillträde 1644. Adeln fick här sina gårdar både inom och utom frihetsmilen fria för samtliga ordinarie räntor. Medgivandet har betecknats som frälseprivilegiernas historiska maximum. Men det är att märka att det i praktiken endast kunde gälla de inte särskilt många gårdar som låg utanför frihetsmilen; sina nyförvärvade gods hade adeln lyckats lägga inom denna. Och den avstod i detta sammanhang från något finansiellt viktigare, nämligen sin tullfrihet för utrikeshandel. Den fick också vid samma riksdag lämna ett annat bidrag, en personlig kontribution av sex mark silvermynt för fem marks rusttjänstränta.⁹²

Till denna kontribution, som satte adelns personliga skattefrihet ur spel, finns enstaka tidigare motsvarigheter. Kontributionerna skulle återkomma i finansiellt ansträngda situationer. Men också politiskt ansträngda; de är att se

som ett sätt att bemöta de ofrälse attacker mot adelns privilegier. Men Axel Oxenstierna hade också en annan, radikalare lösning, nämligen att adelns gods skulle bli immuna i förhållande till kronan och adeln i stället erlægga en "genant", en kontribution för godsens.⁹³ Hade detta kunnat genomföras, hade vi även i Sverige fått det kontinentala feodala systemet med adelns gods fria från statens ombudsmän. Så blev det dock inte, och denna skillnad är värd att hålla i minne, när man analyserar det svenska agrara systemet.

Inom detta hade, trots allt, allmogen en långt bättre och friare ställning än i det feodala Europa. Och denna ställning lyckades den bevara även under Axel Oxenstiernas tid. Inta bara därför att han, som det framgick, varken ville eller vågade driva bönderna till den gräns, där han hade att befara uppror. Utan också, och i hög grad, därför att de nu funnit villiga hjälpare och pådrivare inom den politiska konstellation, som stod emot den aristokratiska förmyndarregeringen. Som skatter och gods fördelning var utformade i Sverige måste i ett sådant läge allmogen och dess villkor komma i förgrunden.

Den splittrade mobiliseringens tid. 1644—1680

I den föregående framställningen har två faser av politisk mobilisering analyserats. Under den första är mobiliseringen helt inriktad på kriget, som under Gustav Adolfs tid stöds av en effektiv propaganda. Under den andra styr en förmyndarregering, som måste finna stöd för krigets fortsättning. Men den hade mot sig en antiaristokratisk opposition, och ur denna motsättning växer småningom fram en ståndsstrid, som tar allt mer av regeringens uppmärksamhet i anspråk. Striden fokuseras snart till att gälla de bördor som kriget lagt på allmogen. Den ofrälse propagandan lägger skulden på adeln, som skulle ha fritagit sina egna bönder och hårt pressat bönderna på de gods de fått av kronan. Agitationen är dock än så länge i huvudsak begränsad till de politiska kretsarna i Stockholm; ute i landet märks ännu vid förmyndartidens utgång inte mycket härav.

Kristinas trontillträde inleder ett nytt skede. Till rådsaristokrati och opposition kommer nu även en personlig kungamakt, som regeringsformen till trots snart tar greppet över de organ som sedan gammalt var nära knutna till kungen, nämligen kyrkan och byråkratin, väsentliga också för opinionsbildningen. Samtidigt kommer i och med frederna den tidpunkt, då den svenska militärstaten plötsligt drabbas av demobiliseringens väldiga kostnader. Kriget hade förts med krediter och krigsskådeplatsens bidrag, men vid freden måste skulder och fordringar betalas och officerare och ämbetsmän tillgodoses med de belöningar som ingick i systemet. Till någon del kunde detta ske i de erövrade provinserna, men det mesta måste tas ut i hemlandet, i form av gods. Någon annan möjlighet fanns inte. Detta är bakgrunden till de stora godsavsöndringarna under Kristinas tid, som snabbt gör adeln till helt dominerade godsägare.

Förändringarna inom godsmassan får direkt konsekvenser för de ofrälse kampanj. Den blir allt mer inriktad på godsen; man kräver reduktion och intensifierar klagomålen över att adeln söker tränga skattefrälsebönderna från deras bördsrätt. Huvudaktionen sätts in vid Kristinas kröningsriksdag 1650. Den föregås av en våldsam agitation, som inleddes redan vid 1649 års riksdag och bland annat tog sig uttryck i stridsskriften "Oförgripelige bevis emot adelns rättigheter över skattegods" med dess angrepp på adeln. Agitationen tränger nu också ut i landsorterna. Så måste man tolka det påtagliga samband som finns mellan häradsbesvären inbördes, där det genomgående klagas över försöken att driva skattefrälsebönderna från deras bördsrätt. Wittrock ser sambandet men är försiktig i sina slutsatser. Han ger dock själv exempel på att lagläsare samlat flera härad till likalydande inlagor. Även präster deltar i kampanjen.⁹⁴

De ofrälse agerar nu i förvissning om att ha drottningen på sin sida. Men hon hade egna planer: att vid riksdagen 1650 få Karl Gustav utsedd till arfurste. Hon kunde vänta motstånd från rådet och adeln men balanserar skickligt. Till en början och länge underblåser hon de ofrälse attacker, tar emot utskott från dem, lovar att avstå från utskrivning och finner kravet på lika krigsskatter berättigat. Den hårt ansatta adeln närmar sig då drottningen, som nu tvärtom bemödar sig om att dämpa ståndsstriden. I detta läge driver hon igenom sitt förslag om Karl Gustav. Sina manövrer till trots bevarar Kristina de ofrälse förtroende, ett bevis bland många på den auktoritet som kungamakten besatt.

De ofrälse fortsatte lika fullt arbetet på den inlaga de ville lägga fram. Den överlämnades vid riksdagens slut och sammanfattar alla deras krav och hänvisar till en reduktion som medel att lösa finanskrisen. Kristina tog emot inlagan men gav nu inga löften; det var uppenbart att hon motsatte sig reduktion. Sätillvida har de ofrälse misslyckats. Men deras skrift avslutades med de ominösa orden, att adeln i fortsättningen inte kunde åberopa någon hävd eller rätt till sina gods, sedan "riksens ständer härpå klagat hava". Även i övrigt undvek de nu och framgent att binda sig vid något som kunnat innebära en garanti för adelns beneficier. De vägrade likaså nya skatter och hänvisade varje gång de ställdes inför krav på sådana till en reduktion.⁹⁵

Riksdagarna hade Kristina genomfört med hjälp av rådgivare ur sekreterargruppen, främst Tungel och Salvius, den senare numera insatt i rådet. Han återvände sedan till Tyskland. Efter någon tid närmade sig Kristina Axel Oxenstierna, som under riksdagarna haft svåra sjukdomsattacker och mest hållit sig undan. Men han behövdes nu, till en början för att reda ut finansproblemen. Han och andra med honom ironiserade över de ofrälse tro att kronan skulle kunna leva av godsen och de sedan "få sitta i Guds kålgård". Hans recept var det gamla: tullar och andra avgifter på näringslivet, där han väntade sig mycket av handelns uppsving. Därtill kom de nya skatterna. Men han insåg att adeln i det läge som var måste bidra, både genom fortsatta privilegieeftergifter och genom nya kontributioner. 1652 drev han igenom en mycket dryg sådan att betalas i två år; man skulle på så vis kunna förekomma "många calumnier".⁹⁶

Det är vid denna tid, med allmogen i en politisk nyckelposition, som adelns övergrepp skulle ha ägt rum. Sådana har förekommit; att vi vet det beror på att de blev rättsligt beivrade. Det bör tilläggas att tvister mellan adel och bönder togs upp av häradsrätterna, som leddes av ofrälse lagläsare och hade bönder i rätten, även skattefrälse. Hur de dömt har undersökts; det har inte varit till böndernas nackdel. Det har också gjorts undersökningar över de villkor som gällt för adelns bönder jämfört med kronans, där det visar sig att frälsebönderna ingalunda blivit illa behandlade och att skattefrälseböndernas särställning respekterats. Allmänt sett har dock landbornas ställning blivit sämre till följd av skattehöjningar. Som gynnad grupp framstår däremot de enligt propaganda och senare litteratur så illa behandlade skatte- och skattefrälsebönderna.⁹⁷

Axel Oxenstierna fick även biträda vid Kristinas abdikation och utformandet av Karls Gustavs kungaförsäkran, som blev mindre bindande än den från 1611. Han hade emellertid också låtit sätta upp en ny kansliordning, där monarken bands till föredragning under kanslerns överinseende. Det var ett sätt att återställa ordningen efter Kristinas personliga regerande. Men Axel Oxenstierna dog innan detta kunnat sättas i verket, och den nye kanslern, hans son Erik, fick mera begränsade befogenheter. Det blev han som 1655 fick föra igenom Karl Gustavs planer, som innebar krig och reduktion och en omprövning av adelns privilegier, de som Axel Oxenstierna hade utformat.⁹⁸ Reduktionen var dock än så länge begränsad och pressades fram under trycket av de ofrälse reduktionshot. Men det gavs ingen garanti för de återstående godsens, ej heller för de privilegier som nu ifrågasatts.

Vid Karl Gustavs död 1660 trädde en ny förmyndarregering till, som lyckades bevara det mesta av hans erövringar. Men finanserna var usla och man kunde inte längre tillgripa evärdliga godsavsöndringar utan fick nödtorftigt klara demobiliseringen genom andra former av godsupplåtelse. Under den tid som följde blev den politiska mobiliseringen än mera splittrad. Regeringen var inbördes oense och hade mot sig starka grupper i rådet och ständerna. De delade meningarna gällde även finanspolitiken och fördes ut till debatt från både de ofrälse och de stridande grupperna inom regering och råd. I senare fallet tog motsättningen även formen av en personlig maktstrid, där man på ömse håll sökte diskreditera motståndaren inför den nye monarken, Karl XI.⁹⁹

Denne hade vid skånska krigets utbrott 1676 distanserat sig från rådgivarna i Stockholm och själv tagit befälet i Skåne. I sin omgivning hade han en grupp officerare som samlats kring honom och hade till sitt högkvarter kallat den främste oppositionsmannen i rådet, Johan Gyllenstierna. Inom denna krets har man börjat dra upp planerna för det systemskifte som ägde rum 1680–82. Till bakgrunden hör en opinionsmässig förändring inom adeln själv. Det mesta av godsens hade gått till en relativt begränsad högadelsgrupp, medan den övriga adeln kände sig tryckt av löneinskränkningar och av kontributioner och privilegieeftergifter. I demagogisk tillspetsning formulerades problemet av Johan Gyllenstierna på riddarhuset 1664. Det var illa ”om vi för 10 eller 12 personers

skull som hava fått donationerna, skulle vara nya contributioner underkastade". Man kunde ma o tänka sig en reduktion, om genom en sådan dessa svårigheter upphörde. Till dem som klagade kom efter frederna 1679 en ny generation fordringsägare och officerare med sina krav. Det fanns inte mycket att tillfredsställa dem med; resurserna i gods och räntor hade gått åt för att reglera fordringarna efter alla tidigare krig.

Det var med motiveringar av detta slag, som kungens män drev igenom reduktionsbesluten på riddarhuset 1680. De var långtgående och utsträcktes vid följande riksdagar än mer. Slutresultatet blev en väldig transferering av gods och räntor tillbaka till kronan och genom denna in i indelningsverkets system, som för all framtid skulle säkra militärstatens krigsmakt. De ofrälse borde så långt ha varit till freds. Men de fick ingalunda "sitta i Guds kålgård" utan måste, även de, alltifrån 1680 delta i nya kontributioner. Så blev också fallet med den redan hårt drabbade adeln.

Att klaga eller motsätta sig var inte längre möjligt. Den nye monarken höll sig visserligen liksom sin fader i bakgrunden, detta till skillnad från deras företrädare. Men han hade låtit proklamera sig som en "envålds, allom bjudande och rådande, suverän konung, den ingen på jorden är för dess actioner resonsabel utan har makt och våld efter sitt behag och som en kristelig konung styra och regera sitt rike". Vägen till detta envælde har inte här kunnat följas. Men det kan ändå konstateras, och får stå som en undersökningens slutpunkt, att det under en sådan regim inte fanns plats för en annan politisk mobilisering än den som enväldet själv bedrev genom sina ämbetsmän och präster.

Noter

1. Främst S A Nilsson, *På väg mot militärstaten. Krigsbefälets etablering i den äldre Vasatidens Sverige*, 1989, samt *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*, 1990. I sin recension av sistnämnda arbete påpekar Öystein Rian, att den politiska mobiliseringen "i mindre grad er tema i denne boken", *Norsk historisk tidskrift* 1992, s 112 ff. När jag nu tar upp temat, hänvisar jag allmänt till nyss nämnda arbeten för den svenska militärstatens framväxt och därmed sammanhängande politiska och samhällseliga förändringar. Jfr även L Jespersen, J Lindegren, Ö Rian och N E Villstrand, *Revolution from above. Scandinavia in the seventeenth century*, Odense university Press 1995, (korr).
2. T Berg, Riksdagens utveckling under den äldre Vasatiden 1521—1592, i *Sveriges riksdag* I:2, 1935, s 87 ff; H Schück, Tiden intill 1611, i *Riksdagen genom tiderna* 1992, s 98 ff samt för marknaderna N Staf, *Marknad och möte*, 1936, s 133 ff.
3. Nilsson 1990, s 82.
4. *Svenska riksdagsakter och andra handlingar som höra till statsförfattningens historis* (SRA) I:1:2, 1899, s 87 ff, 106; I Andersson, *Erik XIV*, 1937, s 121 f, 146; Nilsson 1990, s 82 ff.
5. S A Nilsson, *Kampen om de adliga privilegierna 1526—1594*, 1952, s 61 ff; B Odén, *Rikets uppbörd och utgift. Statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet*, 1955, s 227 ff, 399 ff.
6. G Persson, *Johan III och Nova Ordinantia*, 1972, passim.
7. SRA I:1:2, s 198 ff, 292 ff, 860 ff; Nilsson 1990, s 85 f.
8. B Thyresson, *Sverige och det protestantiska Europa från Knäredfreden till Rigas erövring*, 1928, s 1 ff.
9. Allmänt N Ahnlund, Ständsriksdagens utdaning 1592—1672, i *Sveriges riksdag* I:3, 1933, s 35 ff, jfr S U Palme, *Söderköpings riksdag 1595*, 1952, s 161 ff. För agitationen Nilsson 1989, s 26 ff.
10. Ahnlund 1933, s 81 ff; Nilsson 1990, s 86 ff.
11. Nilsson, 1990, s 230 ff.
12. S A Nilsson, Axel Oxenstierna, *Sv biogr lexikon* 1994.
13. Nilsson 1990, s 200 ff.
14. L Tandrup, *Mot triumf eller tragedie*, 1, 1979, s 88 ff, 171 ff. Förekomsten av pro et contradiskussioner gör det rätt komplicerat att etablera meningsskiljaktigheter inom den svenska rådsretsen. Abraham Brahe framstår hos Tandrup som ledare inom en godsägargrupp. Han var visserligen svår "at trække til hove", men hans betydelse skulle framgå av de många brev som kallar honom till rådsmöten. Förklaringen är nog snarare att hans slott Rydboholm låg så nära Stockholm att man inte gärna kunde godta hans uteblivande. För Danmark se även K J V Jespersen, Herremand i kongeklæder. Christian IV, rigsrådet og adelen, i *Christian IVs verden*, 1988, s 123 ff.
15. C G Styffe, *Konung Gustaf II Adolfs skrifter*, 1861, s 631.
16. Styffe, s 178 ff. Jfr även kungens tal vid 1625 års riksdag, *ibid*, s 216 f.
17. Jfr propositioner och tal vid riksdagarna 1627 och 1629, *Sveriges ridderskaps och adels riksprotokoll* (SRAP), 1, 1855, s 29 ff, 49 f, 71 ff, 87 f, 104 ff.
18. SRA I:2:2, 1932, s 106; N Ahnlund, *Gustav Adolf den store*, 1932, s 307 ff.
19. En sammanfattning hos M Roberts, *Gustavus Adolphus. A history of Sweden*, 1, 1953, s 150 ff; jfr S Lindegård, *Consistorium regni och frågan om kyrklig överstyrelse*, 1957, s 35 ff.
20. Ahnlund 1932, s 316 ff; S Arnoldsson, Krigspropaganda i Sverige före trettioåriga kriget, i dens, *Poeter och pirater*, 1958, s 159 ff.
21. Krigsordningen hos Styffe, s 1 ff.
22. Ett exempel är den "oration", som sekreteraren Peter Eriksson uppger sig ha hållit, när han 1625 skulle förhandla i Uppland, Bergslagen och Norrland om hjälp till det

- polska kriget. Han ger här en vidlyftig skildring av götarnas ärorika krigståg mot antikens härskarfolk och lovprisar sedan Gustav Adolf och hans "segervinningar" för att till sist erinra om det nu rådande, mäktiga kriget. Till detta fordrades en ansenlig krigsmakt, "därtill ingen ringa summa vill förslå". Det kan vara tveksamt om hans åhörare var beredda att satsa på ett så vidlyftigt företag; hjälpen var tänkt som ett lån. Orationen hos J Nordström, Historieromantik och politik under Gustav II Adolfs tid, *Lychnos* 1937, s 378 ff.
23. Nilsson 1990, s 64 ff; Styffe, s 19 f.
 24. Styffe, s 632.
 25. *Svenska riksrådets protokoll* (SRP), 1, 1878, s XIV, XXI, XXVIII, XXXVI, XLII.
 26. Vid Historiska institutionen i Uppsala arbetar Peter Reinholdsson på en avhandling om Statsutveckling och bondemotstånd under 1500- och 1600-talen. För det följande hänvisas till Nilsson 1990, s 91 ff. 162 ff.
 27. Ahnlund 1932, s 246 ff.
 28. Nilsson 1990, s 96 f.
 29. Ahnlund 1933, s 170 ff.
 30. *Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling* (AOSB) II:3, 1890, s 189, 193.
 31. AOSB II:3, s 109 ff, jfr SRAP 1, s 52 ff.
 32. Se här främst Roberts 1953, s 360 ff, 405 ff samt Lindegård, s 60 ff.
 33. H Lundin, *Joannes Baazius' kyrkliga reformprogram*, 1944, s 232 ff; Nilsson 1990, s 68 ff.
 34. Nilsson 1990, s 240 f.
 35. Nilsson 1990, s 206, 211 ff.
 36. Nilsson 1990, s 208 ff; Ahnlund 1933, s 203.
 37. SRP 4, 1886, s 144.
 38. Kungens död följdes av en rad officiella minnesord, där hans gärning hyllades, så som framgår av Ahnlunds biografi, däribland av bondeståndet vid 1633 års riksdag, Ahnlund 1932, s 250. Men det finns även andra vittnesbörd. I översta Norrland hade man så illa hållit sorgen i helgd, att böter måste utdömas för att präster och andra lättsinniga i Torneå hade ägnat sig åt "spel och dans och musik", S I Olofsson, *Övre Norrlands historia*, 2, 1965, s 205.
 39. Om denna propaganda se främst G Rystad, *Kriegsnachrichten und Propaganda während des Dreissigjährigen Krieges*, 1960, s 3 ff samt för en tidigare period även S Lundkvist, Slaget vid Breitenfeld 1631, *HT* 1963, s 3 ff.
 40. Jfr Lundkvist, *HT* 1963, s 2 ff samt Generalstaben, *Sveriges krig 1611—1632*, där material av detta slag ofta läggs till grund för skildringar av militära operationer. Utöver Lundkvist även Generalstaben 4, 1936, s 398 ff.
 41. Kungens brev i AOSB II:1, 1888, s 739 ff. Salvius brev i *Arkiv till upplysning om svenska krigens och krigsinrättningshistoria*, 2, 1860, s 306 f.
 42. Lundkvist, *HT* 1963, s 12, 26. I Salvius fall har man varit medveten om brevets propagandistiska syfte men ändå brukat citera anförda rader för att, som det sagts, "belysa kontrasten mellan de stridande" (I Andersson, *Sveriges historia*, 1944, s 234). Vilket de alltså inte kan användas till; jfr för truppsammansättningen Sveriges krig 4, 1937, s 484 ff.
 43. SRAP 2, 1856, s 50 ff, 115 ff; A A Stiernman, *Alla riksdagars och mötens beslut*, 2, 1729, s 854, 859 ff, 880 ff.
 44. S Arnoldsson, *Svensk-fransk krigs- och fredspolitik i Tyskland 1634—1636*, 1937, s 119 ff.
 45. Arnoldsson, s 141 ff.
 46. Härom Rystad, s 144 ff. Jfr även Axel Oxenstiernas utgående brev från tiden i Preussen, AOSB I:3—6, främst de till Gustav Adolf och brodern Gabriel.
 47. Rystad, s 240 ff.
 48. SRAP 2, s 186 ff, 190 ff; Arnoldsson, s 184 f.
 49. Arnoldsson, s 260 ff, 279 f; S Lundgren, *Johan Adler Salvius. Problem kring freden, krigsekonomien och maktkampen*, 1945, s 99 ff.

50. SRAP 2, s 214 ff, 217 ff; Arnoldsson, s 273 ff.
51. Arnoldsson, s 294 ff.
52. Se text SRP 6, 1891, s 223 f.
53. SRP 6, s 631 ff; W Tham, 1560—1648 i *Den svenska utrikespolitikens historia* I:2, 1960, s 159.
54. SRP 7, 1895, s 101 f; Ahnlund 1933, s 219 ff.
55. Tham, s 271; jfr SRP 7, s 116 ff samt propositioner och svar 1638 och 1640 i SRAP 3, 1857, s 63 ff, 67 ff, 138 ff, 140 ff.
56. Jfr riksdagsbesluten 1638 och 1640, Stiernman 2, s 950 f, 950 f, 967 f; Ahnlund 1933, s 226 ff; Tham, s 281 ff.
57. Lundgren, s 197 ff; Tham, s 294 ff, 342 ff.
58. Ahnlund 1933, s 231 f; Tham, s 319 ff.
59. Ahnlund 1933, s 215 f.
60. K Ågren, *Adelns bönder och kronans*, 1964, s 1 ff; Nilsson 1990, s 19 ff; jfr även C A Hessler, Aristokratfördömandet. En riktning i Svensk historieskrivning, *Scandia* 1943, s 209 ff.
61. B Lövgren, *Ståndsstridens uppkomst. Ett bidrag till Sveriges inre politiska historia under drottning Kristina*, 1915, s 7 ff; Ahnlund 1933, s 204.
62. Stiernman 2, s 843 ff, 848; SRP 3, 1885, s 63; SRP 5, 1888, s 275; J A Almquist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630*, 1, 1917, s 150; G Wittrock, *Regering och allmog under Kristinas förmyndare*, 1948, s 32 ff. I övrigt hänvisar jag till en egen, otryckt undersökning över uppbořdsarrendena i Sverige under 1600-talet.
63. Nilsson 1990, s 171, 209.
64. SRP 4, s 144; AOSB II:3, s 339.
65. Nilsson 1990, s 220; SRP 5, s 241.
66. Ahnlund 1933, s 213.
67. N Runeby, *Monarchia mixta. Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden*, 1962, s 279 ff.
68. SRP 7, 133 ff. Av rådsdiskussionerna framgår att man diskuterat den nya tullordningen i termer av en reell skärpning, *ibid*, s 138 ff.
69. SRP 7, s 138 f; Stiernman 2, s 951 ff.
70. Ahnlund 1933, s 222 f.
71. SRP 7, s 148.
72. SRP 7, s 320 ff.
73. Wittrock, s 211 ff; Ahnlund 1933, s 223 ff.
74. SRP 7, s 320 f.
75. Gabriel Oxenstiernas brev i AOSB II:3, s 264 ff; jfr Wittrock, s 212 ff, 226 ff.
76. För det närmast följande se SRP 7, s 373 ff, 447 ff; Wittrock, s 254 f.
77. SRP 7, s 450; Wittrock, s 234 f. Jfr ovan s.
78. SRP 7, s 455 f.
79. SRP 7, s 450 f; Knut Posse gör i detta sammanhang en antydning om ett möjligt samband med "upproret i Västergötland", *ibid*, s 442.
80. Wittrock, s 243 ff, 265 ff.
81. SRP 7, s 519 f.
82. Jfr Nilsson 1990, s 221.
83. Lövgren, som ju behandlar "Ståndsstridens uppkomst", ägnar 1638 års oroligheter endast några rader, där han som orsaker anger missnöjet med småtullar och accis, Lövgren, s 15.
84. Lövgren, s 30 ff; Ahnlund 1933, s 245 ff; jfr SRP 10, 1905, s 339.
85. Lövgren, s 35 ff; Ahnlund 1933, s 246 ff; Stiernman 2, s 1069 ff.
86. SRP 10, s 654.
87. Lundgren, s 195 f; Runeby, s 289 ff.
88. Lövgren, s 32 ff; Ahnlund 1933, s 231, 247; Runeby, s 293 ff.
89. Runeby, s 301 ff.

90. Jfr G Jacobsons recension i *HT* 1915, s 62 ff.
91. Härom Nilsson 1990, s 31 ff.
92. Ahnlund 1933, s 236; S A Nilsson, *På väg mot reduktionen*, 1964, s 28 f, 89 ff.
93. Nilsson 1964, s 98 f.
94. Lövgren, s 73 ff; G Wittrock, *Regering och allmoge under Kristinas egen styrelse*, 1953, s 123 ff. Wittrock framhåller emellertid det "något förvånande" i att samma klagomål kommer även från skogsbygderna på Dal och i Värmland, s 126.
95. Ahnlund 1933, s 272 f; Nilsson 1964, s 91 f.
96. Nilsson, Axel Oxenstierna, *SBL* 1994.
97. Jfr här främst de undersökningar av K Ågren, E Ernby och M Revera, vilkas resultat redovisas av M Revera, 1600-talsbönderna och deras herrar, *Rättshistoriska studier* II:9, 1984, s 14 ff, samt Nilsson 1990, s 20 ff.
98. S Dahlgren, Kansler och kungamakt vid tronskiftet 1654. *Scandia* 1960, s 99 ff.
99. För maktstriden J Rosén, Johan Gyllenstiernas planer för 1680 års riksdag, *Scandia* 1944, s 117 ff; G Rystad, *Johan Gyllenstierna, rådet och kungamakten*, 1955, s 120 ff. För den följande utvecklingen fram till reduktionen och en ny militärorganisation Nilsson 1964, s 86 ff, Nilsson 1990, s 257 ff och för enväldet även Runeby, s 339 ff.